

Elmélet és módszertan

KOSÁRY DOMOKOS

Modellalkotás és történettudomány

A történészek kisebb-nagyobb szakmai újításai, a módszerek, eljárások terén, rendszerint valamilyen konkrét munka: kutatás vagy nagyobb tanulmány írása közben születnek és fejlődnek tovább. Vagyis elsősorban adott problémák megoldásának keresésével, tényleges igényekkel függnek össze. Elméleti, módszertani kifejtésük, bővebb fogalmazásban, inkább csak ezután szokott sorra jönni. S egyben lehetőségeik, esetleges buktatóik pontosabb körvonalazása, megvitatása is, amely persze aztán újabb ösztönzést adhat mindazoknak, akiket alkalmazásuk, vagy éppen továbbfejlesztésük érdekel.

A történeti modell kérdése, úgy tűnik, elérkezett abba a stádiumba, amelyben időszerű lehet külön foglalkoznunk elméletével, módszertanával. A modellalkotás ugyanis ma már a történettudományban sem tartozik a váratlan és meghökkenítő újszerűségek közé. S itt nem is a távolabbi előzményekre gondolunk, amelyek, ha elég buzgón nyomozzuk őket, már elég régen felfedezhetők. Voltak, ha nem is sokan, akik a múlt században is alkottak olyasmit, amit ma modellnek neveznénk. De szükségtelen most ily messzire visszamennünk. Elég az utolsó negyedszázad külföldi szakirodalmára utalnunk, amelyben egyre gyakrabban találkozhatunk tudatos modellalkotási kísérletekkel, sőt bizonyos velük kapcsolatos elméleti kérdések felvetésével is. S az utóbbi évek során idehaza is történtek már időnként kísérletek történeti modellek alkalmazására. Ideje tehát közelebről, tudatosan végiggondolnunk: helyesen jártunk-e el, hol tartunk e téren, és merre, hogyan haladhatunk tovább.

Előbb azonban még néhány rövid, általános megjegyzést szeretnénk előrebocsátani.

A mai magyar történetíráson belül, amely immár majdnem egy nemzedék óta a marxizmus iskolájában nevelkedett, aligha szükséges bővebben bizonygatnunk az elméleti megközelítés és rendszerezés nagy jelentőségét és szerepét szakmánk területén. Némileg furcsa rekvizitumként csodálkoznánk körül az olyan antikvárius ízlésű kutatót, aki a pusztán empiriánál maradván a történelmet egyedi, kis jelenségek vagy éppen kuriózumok többé-kevésbé összefüggéstelen halmazának tekintené. Nyilvánvaló azonban, hogy az olyan általános, elvont, spekulatív elmélkedéstől, amelynek a történelmi folyamatok objektív valóságához már távolról is alig van köze, szakmai munkájuk közben, nem egészen indokolatlanul, zömmel mai történészeink is tartózkodni szoktak. E szakmai óvatossággal a jelen sorok írója is messzemenően egyetért. Sőt bevallja: ezt idegenkedéssel, vagy éppen jó adag gyanakvással tetézi meg, ha netán történészek szakmai igénnyel fellépő szövegeiben oly absztrakt fogalmi játékkal találkozik, amelynek síkján egy-egy állításnak már ellenkezője is éppúgy igaz. Éppen ezért tartja viszont szükségesnek most külön jelezni, hogy az alábbiakban, mostani témájának elemzése során, helyenként

elkerülhetetlenül érintenie kell olyan elvont elméleti kérdéseket is, amelyek a történetész szakmai körétől első pillanatra meglehetősen távolinak tűnhetnek. Szeretné külön jelezni, hogy ezt, ha messzibb nekifutással is, konkrét szakmai cél érdekében, és nem azért teszi, mintha a témát kényelmes általánosságokban akarná feloldani. E fejtegetések ugyanis részben a rendszerelmélet, a kibernetika és más – nem is társadalmi – tudományok mai modell-fogalmának jellemzőihez, ismeretelméleti, filozófiai kérdéseikhez kapcsolódnak. Ezek felmérése nélkül ma még a történeti modell szerepe és funkciója sem körvonalazható, tekintve, hogy a történettudomány saját modellalkotási elmélete és módszertana ma még meglehetősen kidolgozatlan.

E fejtegetések során többször idéznünk kell különböző szerzők véleményét. De nem azért, hogy ezekkel, a történeti modellek nemzetközi irodalmával foglalkozzunk tulajdonképpen kérdésünk helyett. Az irodalmi példákra, a teljesség minden igénye nélkül, inkább csak azért hivatkozunk, hogy segítségükkel jobban megvilágíthassuk: miként alkotható és mire használható a modell a történettudományban.

Végül pedig talán nem egészen fölösleges kutatóinkat attól óvnunk, hogy egy-egy módszertani újítást divatként felkaroljanak. Az újítások, a jobb segédeszközök, ha valóban beváltak, munkánkat hasznosan elősegíthetik. Mint a szerelőét az ügyesebb, praktikusabb szerszámok. Tévedés volna azonban bármelyik ilyen segédeszközt ezentúl egyedül üdvöztetőnek, olyannak képzelnünk, amely a többit, lassan már szinte a történetéssel együtt, mind pótolni tudja. Egyidőben, külföldön, a kvantitatív módszernek volt helyenként ilyen divatja. Az, hogy ezentúl a történelemben is sok mindent mennyiségileg, számokkal mérhetünk, az igen jelentős és örvendetes újítások közé tartozott. De azt már hibásan következtették ebből egyesek, hogy a történelemben a mai matematika eszközeivel minden fontosabb jelenség számszerűen mérhető, illetve, hogy csak az a fontos jelenség, ami így mérhető. Vajon a történelem azzal válnék igazán tudománnyá, ha a számsorokon kívül kiszitálnánk belőle minden más elemet? Rész-igazságot a teljessel akkor is csak a valóság súlyos megcsonkítása árán azonosíthatunk, ha a szóban forgó rész-igazság fontos, vagy éppen nélkülözhetetlen. Ez áll a modell ügyére is. Használjuk, ha kiderül róla, hogy valóban használható. De egy percig se higgyük, hogy megtaláltuk benne a mindenén átsegítő, nagy panacéat.

Empíria, elmélet, modell

A tapasztalati anyag, az empíria kezelésének szabályait, bizonyos előzmények után, fokozatosan, a XIX. század történettudománya dolgozta ki. E szabályok zömmel ma is érvényesek. Éppen azért ebben a vonatkozásban, ha nem is minden vonatkozásban, ma is sok tanulsággal forgathatjuk azokat a XX. század eleji módszertani „bevezetéseket”, amelyek a források elemzésére, kritikájára, az adatok kibontására, ellenőrzésük technikájára tanítanak.¹ Az empíria kezelésének módszerei, eljárásai, segédeszközei, amelyek azóta is fejlődtek, finomodtak, számunkra is nélkülözhetetlenül fontosak. Ezek szakmai munkánk és haladásunk alapfeltételei közé tartoznak, ma talán még inkább, mint korábban. Minél messzebb vezető összefüggéseket próbálunk ugyanis a forrásanyagból rekonstruálni,

¹E. Bernheim: Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie. Leipzig. 1908.

annál szükségesebb, hogy szigorúan ellenőrzött, megbízható adatokkal dolgozzunk. A kezdeti pontatlanságok, amelyek eleinte, látszólag nemigen okoznak lényeges eltéréseket, bizonyos távolság után egymásra halmozódnak, megsokszorozzák önmagukat és súlyosan eltorzítják a végeredményt. Ma talán még körültekintőbb, még pontosabb alapoásra van szükségünk, mint korábban. S a divatos „népszerűsítő”, „történeti” publicisztika bizonyos kinövéséi ellen is rendszerint azért kell a „szaktörténésznek” hadakoznia, mivel ezek szerzői azt képzelik, hogy rájuk a szakma területén sem kötelezők az empiria kezelési szabályai, s így ők szabadon módosíthatják a múlt egykori valóságát olyanná, amilyenné szeretnék. Szabadon, sőt gátlástalanul és – tegyük hozzá – büntetlenül. A történeti tudat torzítása ugyanis oly áttételes, lassú folyamatokon át megy végbe, hogy egy-egy résztvevője nem érhető tetten oly közvetlenül, mint a kuruzsló, ha páciense meghal, vagy az ál-mérnök, ha épülete összedől.

Az empiria szakmai módszerei tehát ma is, mindig rendkívül fontosak. Csak önmagukban még nem elegendők.

Részben már azért sem elegendők, mivel a forrásoknak ugyan jelentős, de mégsem egészen teljes körére vonatkoznak közvetlenül. A XIX. századi történetírás elsősorban a politikai eseménytörténetre irányította figyelmét. Illetve, pontosabban, a francia Annales-iskola szóhasználatával, a történelmet elsősorban eseményekben kifejeződőnek, eseményekre korlátozottnak (*histoire événementielle*) fogta fel. Az események pedig általában a rövid időtartamú jelenségek közé tartoznak. S ha csak ilyenekre figyelünk, többé-kevésbé homályban maradnak az adott események vagy akár eseménysorok közvetlen körén kívül eső jelenségek. Főként a hosszúlejárátú (*de longue durée*), tartós, esetleg jónéhány nemzedéken áthúzódó tendenciák, amelyek egy-egy konkrét forrásszövegben külön-külön éppen ezért rendszerint nemigen tükröződnek.² A *longue durée* jelenségei meglétének, szerepének felismerése már bizonyos, az empiria szintjét meghaladó absztrakciót igényel, bár persze e jelenségeknek is van forrásbázisuk, amelyre azután megint az empiria szabályai érvényesek.

Az empiria módszerei azonban magukban véve akkor sem elegendők, ha továbbfejlesztve sikerül őket korábban elhanyagolt területekre is kiterjesztenünk. A régi felfogás szerint persze csak egymás mellé kell helyezni a forráskritikával megszürt adatokat, a „tényeket” és azok maguktól beszélni kezdenek. Egy jeles francia medievista, Louis Halphen, módszertani bevezetésében még 1946-ban is így nyilatkozott: „Elég, ha valamilyen vitetni hagyjuk magunkat a dokumentumoktól, amelyeket egymás után olvasunk, amint rendelkezésünkre állnak, hogy lássuk: mint rekonstruálódik előttünk szinte automatikusan az események láncolata”.³ Igen, ha például olyan, viszonylag egyszerű politikai eseménysorról van szó, amely a forrásszövegekben közvetlenül tükröződik, és ha e szövegeket képzett, gyakorlott történész veszi szemügyre, hiszen az „automatikus” rendezést, lássuk be, mégis ő végzi el, és nem a pusztá forrásanyag. Általában azonban nem egyszerűen a „tények” beszélnek, hanem a történész beszél helyettük, illetve részben rajtuk keresztül, hiszen a fontosabbnak ítélt tények kiemelését, a sok közül, és körvona-

² *Fernand Braudel*: Histoire et sciences sociales. La longue durée. Annales, 1958, 725–753. Itt újabb kiadását idézzük: Écrits sur l'histoire, Paris. 1969, 41–83.

³ *Louis Halphen*: Introduction à l'histoire. Paris. 1946, 50.

lazását is ő végzi el. Vagyis az „események láncolatának” rekonstruálásában már benne van az ő absztraháló, szelektáló tevékenysége is.

A régi felfogás tehát tévedett, midőn a forrásadatokat egy összefüggő mozaikkép széthullott darabjainak képzelte, amelyeket elég gondosan megkeresünk és megfelelően újból egymás mellé illesztünk, hogy a kép, a kirakós gyermekjátékokhoz hasonlóan, ismét, magától összeálljon. A valóságban ugyanis a „mozaikdarabok” nem történeti képünknek széthullott részei, hiszen e kép korábban nem létezett, ezt csak most próbáljuk létrehozni, hanem a múlt egykori, de már letűnt objektív valóságának ilyen vagy olyan lecsapódásai, hagyatékai, nyomai. S vajon próbálhatjuk-e ezekből, ezeket összerakva, magát az egykori valóságot eredeti formájában, méreteiben, minden egységében és sokféleségében újrateremteni? Éppoly kevésbé, mint ahogy a csillagász sem magát a naprendszer, a biológus sem saját tudományának tárgyát, hanem annak csak olyan képét, vetületét hozza létre, amely az objektív valóságot az absztrakció különböző szintjein, tudományos igénnyel tükrözi, visszaadja, megismerhetővé teszi, anélkül, hogy teljesen azonos volna vele. Ez így magától értetődőnek tűnik. Ha azonban az említett, hagyományos módszertani álláspontra gondolunk, akkor mégis úgy látjuk: e magától értetődőt világosan ki kell mondanunk.

Mindebből az következik, hogy az empiria a történetírás számára inkább csak az elemeket, az anyagot szedi össze, szűri át és teszi felhasználhatóvá. A történeti rekonstrukcióhoz olyan további módszertani elvek és segédeszközök is szükségesek, amelyek már nagyrészt túlmennek az empiria szabályain. Itt már az absztrakció, a nagyobb összefüggések felismerése, az összehasonlítás, a szelekció és a rendező elv alkalmazása is a feladatok sorába lép.

E feladatok megoldásában az empiriával szembenálló, másik póluson, az elméletnek jut fontos szerep. Az empirián túlmenő kérdések megoldásához az elmélet ad a történésznek elvi útbaigazítást, támpontokat. Az már az elmélettől függ, hogy milyet. S azt is mindjárt hozzátehetjük, hogy valamiféle „elmélet”, ha nem is átgondolt, összefüggő egészként, sőt esetleg nem is tudatosan, valamilyen mértékben minden történetírásban érvényesült és érvényesül az antikvitástól a „Gesta Dei per Francos” középkori időszakán át napjainkig. Még azoknál a szerzőknél is, akik szigorúan a konkrét adatokhoz ragaszkodva elutasították maguktól minden „spekulációt”, vagy akiknek eszébe sem nagyon jutott, hogy elvi kérdésekkel foglalkozzanak. Alapjában véve ugyanis már fogalomhasználatukban, értékrendjükben, szelekciós szempontjaikban benne volt, akarva-akaratlanul, saját koruk és társadalmuk, pontosabban: társadalmi osztályuk szemlélete, amelyet magától értetődően, úgy vettek alapul, mint természetet vagy általános emberit. Nyilvánvaló azonban, hogy sokkal messzebbmenő, hatékonyabb, tudatosabb és igényesebb szerepet vihet e vonatkozásban az olyan összefüggő, átfogó elmélet, mint a marxizmus, a történelmi materializmus, amely a társadalmi fejlődés általános mozgástörvényeit fogalmazza meg. Ez annyira nyilvánvaló, hogy a történészek, ha olykor – bevallva, vagy nem bevallva – mégis bizonyos nehézségeket tapasztaltak az elmélet és az empiria összekapcsolása terén, azokért elsősorban a dogmatizmust okolták, mint amely megmerevítette, alkotó tevékenységében gátolta az elméletet. Hogy a dogmatizmus ezt tette, az aligha vitatható. Sőt hozzátehetjük, hogy az empiria szabályait sem mindig tartotta tiszteletben, hiszen nemcsak a jelent, hanem a múltat is voluntarista módon, saját adott politikai taktikájától függően próbálta mindenkor módosítani. Ez valóban súlyos többlet-nehézségeket oko-

zott. Helytelen volna azonban *minden* saját szakmai nehézségünkért a dogmatizmust tenni felelőssé, olyanért is, amely, ha eléggé odafigyelünk, saját erőnkől megoldható, sőt amelynek megoldása elsősorban magukra a történészekre vár.⁴ Ez a nehézség abból adódik, hogy a legjobban, leghelyesebben megfogalmazott elmélet és a legpontosabban felmért empiria közt is, a dolgok természetéből adódóan és *minden* tudományban van egy bizonyos távolság, amelyet külön segédeszközök nélkül néha nehéz, ilyen segédeszközök beiktatásával viszont esetleg mindjárt jóval könnyebb áthidalni. A filozófia az általános és az egyedi közé beiktatja a különöst, mint kategóriát. A kérdés tehát az, hogy a tudományok területén találunk-e olyan módszertani megoldást, amely az általános elmélet és az egyedi empiria közé, „különösként” beiktatható és amely így megkönnyíti az elmélet és az empiria összekapcsolását.

Nem ok nélkül beszélünk tudományokról általában. V. A. Štoff leningrádi filozófus a modellalkotás filozófiai vonatkozásairól írt művében⁵ elsősorban a természettudományok területén figyelt fel e kérdésre, bár a társadalomtudományok felé sem vont határt. Štoff az elmélet és az empiria közé, összekapcsolásuk megkönnyítése céljából, a *modellt* helyezte el. Érdemes okfejtését röviden megismernünk, ha nem is speciálisan a történettudományról ír.

Modellalkotás és filozófia

Az objektív valóságot mind az elmélet, mind a modell valamilyen egyszerűsített, absztrahált formában tükrözi. De mégsem egyformán. Štoff szerint az elmélet az ítéletek olyan összessége, amelyben a valóság általános, törvényszerű összefüggései tükröződnek. A modell viszont ezeket az elmélet által meghatározott összefüggéseket konkrét alakzat formájában fejezi ki, megvalósulásukat tipikus helyzetekben és struktúrákban mutatja be. Vagyis a valóságot valamivel közelebből, egy-egy adott, szemléletes rendszerben tükrözi.⁶

A modell – olvassuk tovább – az absztrakció olyan, külön fajtája, amely az elvont és a konkrét megismerésbeli egységét testesíti meg.⁷

Az elmélet, a hozzá kapcsolódó rész-elméletekkel együtt, általános absztrakciók megfogalmazására törekszik. Ezekről az absztrakcióktól a konkrétum felé a modellek, illetve további, kiegészítő rész-modellek segítségével haladhatunk, amelyek ugyan bizonyos fokig még mindig általánosak, de amelyek már mindenkor valamilyen adott struktúrát, összefüggést reprodukálnak. Olyat, amely más struktúráktól különbözik. S olyan rendszerben, amelynek elemei egymással, adott összefüggések keretében, meghatározott viszonyban állnak.⁸

A tükrözés és az absztrahálást természetesen nemcsak modellek végezhetik, hanem a megismerés más eszközei is, bár nem egészen azonos módon. Vannak azonban olyan

⁴ *Glatz Ferenc*: Kérdések a történettudomány elméletéről és módszeréről, in: *Történetelméleti és módszertani tanulmányok*. Gondolat 1977.

⁵ *V. A. Štoff*: *Modellierung und Philosophie*. Berlin. 1969.

⁶ Uo. 28–29.

⁷ Uo. 176.

⁸ Uo. 190–192.

megismerési folyamatok, amelyek modellek nélkül nemigen végezhetők.⁹ Ilyen mindenekelőtt az interpretálás, amely a jelenségek, a valóság magyarázatával együtt a modellnek éppen fő funkciója.¹⁰ Az interpretálás kétirányú. Egyrészt az elméletet, másrészt a jelenségeket kell úgy interpretálni, hogy egymáshoz jobban, közelebbről kapcsolódjanak. E két, egymással ellentétes irányú megismerési folyamat összefüggését, találkozását jelzi, középen, a modell, amely így hidat alkot az elmélet és a valóság, az empiria között, mint a kettő összekapcsolásának eszköze. A modell ugyanis, mint konstrukció, olyan struktúrát mutat be, amely az elméletnek már konkrét testet ad, de amely ugyanekkor még megőrzi közeli hasonlóságát a valósággal.¹¹

Szándékosan emeltünk ki Štöff könyvéből mindenekelőtt ily általános megállapításokat. Egyrészt azért, mivel gondolatmenetünkhöz éppen ezek kapcsolódtak közvetlenül. Másrészt azonban azért is, mivel ezek, ezen a szinten, már nemigen hordják magukon azon természettudományok tojásheját, amelyek vizsgálatából kikeltek. Most már azonban meg kell kísérelnünk azt is, hogy egy fokkal közelebb jussunk a modell fogalmához és fajtáihoz.

Egy amerikai szerzőnő alighanem találónan jegyezte meg, hogy e kérdésre: mit értünk pontosan modellen, tíz modellalkotó legalább ötféle eltérő választ fog adni. Saját válasza viszont már kevésbé tűnik találónak.¹² Ő ugyanis a modell fogalmából legszívesebben kizárna mindent, ami nem „a törvények vagy elméletek izomorfiáját” (hasonlóságát) fejezi ki. Ilyesmire egyébként inkább matematikusok hajlamosak, akik leginkább az olyan teóriát nevezik modellnek, amely egy másikhoz strukturálisan hasonlít. Ilyen formális jellegű, izomorf teóriamodellel, persze nem e név alatt, már Leibniz is próbálkozott.¹³ A fizika, biológia és más természettudományok viszont a modell fogalmával ehelyett inkább olyan, a kutató által kialakított struktúrát jelölnek, amely a valóság egy részét szkematizált, egyszerűsített és szemléletes formában adja vissza. A fizikusok, midőn a XVIII. században mechanikai modellekkel ábrázoltak optikai vagy elektromos jelenségeket, vagy pedig ma planétamodellel segítségével érzékeltetik az atom szerkezetét, olyan modellfogalmat alkalmaznak, amely különböző, más fizikai természetű elemekből álló, de hasonló struktúrával bíró rendszerek analógiáján alapul. Innen nézve tehát a modell nem teória, hanem inkább tárgya a teóriának. Így alighanem valamivel közelebb járnak az igazsághoz azok a szerzők, akik szerint a modell „olyan rendszer, amelyben egy elmélet megerősítést nyer”.¹⁴

⁹Uo. 195–196.

¹⁰Uo. 228.

¹¹Uo. 236–237.

¹²*Mary Brodbeck*: Models, meaning and theories. In: Symposium on Sociological Theory. Ed. by L. Gross. New York. 1959.

¹³*N. Bourbaki*: Ocserki po isztorii matematiki. Moszkva 1963, 63.

¹⁴*P. Suppes*: A Comparison of the Meaning and Uses of Models in Mathematics and Empirical Sciences. In: Concept and the Role of the Model in Mathematics and Natural and Social Sciences. Proceedings of the Colloquium sponsored by the Division of Philosophy of Sciences of the International Union of History and Philosophy of Sciences organized at Utrecht, January 1960, by H. Freudenthal. Dordrecht. 1961, 163–176. – *A. Tarski*: Contribution to the Theory of Models. In: Proc. of K. Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam. Vol. LXII. Nr. 5. ser. A. 1954, Vol. LXIII. Nr. 1. ser. A. 1955. A formalisztikus koncepciókkal szemben a valódi modell fontosságát hangsúlyozza a neves amerikai filozófus *W. Sellars*: Empirism and Philosophy of Mind. Minneapolis. 1956.

Ha egy fogalom kezd divatba jönni, nemegyszer használják más, közelálló, de mégsem azonos fogalmak helyett is. Štoff, aki a modell-fogalom fejlődésével és meghatározásaival bőven foglalkozik, kifogásolja, hogy újabban olykor tükröződés, izomorfia, absztrakció, hipotézis, vagy éppen teória helyett is modellről beszélnek, holott a tudományos megismerést az nyilvánvalóan nem sokban viszi előre, ha egy-egy elfogadott, használható terminust egyszerűen egy másikkal cserélnek fel, amely még hozzá nem egészen ugyanazt jelenti.¹⁵ Štoff így egyebek közt leszögezi, hogy a teóriát *nem* nevezhetjük modellnek, még kialakuló, erősen hipotetikus állapotában sem. Helyteleníti például Heisenberg nyilatkozatát is arról, hogy ő az elemi részecskékről szóló elméletének kidolgozása közben eleinte egyszerűbb modell-változatokkal próbálkozott. A fogalmak pontos elbírálására és tisztántartására irányuló törekvés persze helyes és indokolt. De itt azért annyit talán megjegyezhetünk, hogy ha a modellt olyan közbenső alakzatnak, vagy éppen hídnak fogjuk fel, amely az egyik irányban az elmélethez segít eljutnunk az empiriától, akkor nehéz kategorikusan megtagadnunk tőle, hogy szerepe lehet az elmélet előkészítésében is. Helytelennek tartja továbbá Štoff, indokoltan, ha egyesek a modellt egyszerűen valamiféle „csontváznak” tekintik az elmélet testén belül, vagyis minden tartalomtól elvonatkoztatva olyan elvont, formalisztikus rendszernek csupán, amelynek absztrakt elemeit, a természetes nyelvi kifejezés pontatlanságainak elkerülése érdekében, lehetőleg szimbólumokkal, tehát meghatározott értelmű jelekkel, mesterséges nyelvi eszközökkel jelöljük.¹⁶ S ugyancsak helytelennek tekinti azt is, ha a modell terminusát minden további nélkül, szinonimaként, egy matematikai szkéma, leírás, vagy kvantitatív elmélet jelölésére használják.¹⁷ Ez – mondja Štoff – főleg olyan tudományokban fordul elő, amelyekben, mint a szociológiában, a közgazdaságtanban vagy éppen a nyelvészetben és a pszichológiában, csak nemrég kezdtek matematikai módszereket alkalmazni, de egyszerre mindjárt túlzott buzgalommal.¹⁸ A modell ugyanis sohasem pusztán formális jellegű, hanem mindenkor tartalmi is. A valódi logikai-matematikai modellek a logikában és a matematikában is a deduktív teóriák, a formális rendszerek *interpretálásának* eszközei.¹⁹ Štoff egyébként nem ért egyet azokkal, akik szerint a modellnek lényegesen más a szerepe a matematikában, mint a természettudományokban. Alapvetően ugyanis mindkét modellforma, a maga módján, összekötő szerepet visz az elmélet és az objektív valóság között.

Adjunk külön hangsúlyt a valóságnak itt. Štoff ugyanis vitázni kénytelen azokkal is, sőt különösen azokkal, akik kétségbevonják, hogy fogalmaink, módszertani segéd-eszközeink csakugyan az objektív valóságot tükrözik. Nemcsak félszázad előttiekkel, mint E. Cassirer, akik szerint csak az emberi tudat tárgyiasítja a benyomások káoszát olyan eszközök segítségével, mint a nyelv, a mítosz, a művészet vagy a történelem; ezek ugyanis szerinte nem az objektív valóság tükrözői, hanem inkább az ember alkotásai az objek-

¹⁵ V. A. Štoff: i. m. 22–24.

¹⁶ Uo. 26.

¹⁷ P. E. Lazarsfeld (ed.), *Mathematical Thinking in the Social Sciences*. New York. 1954. J. G. Kemeny – J. L. Snell: *Mathematical Models in the Social Sciences*. New York. 1962.

¹⁸ V. A. Štoff: i. m. 24.

¹⁹ Uo. 34–36.

tívációs folyamat során.²⁰ A neopozitivizmus képviselői, akik pedig a mai polgári filozófiában viszonylag a legtöbb érdeklődést mutatják a modell iránt, általában szintén inkább csak arra tekintik azt alkalmas eszköznek, hogy az érzékelt sokféleséget megpróbáljuk valamiképpen rendezni és önkényes, axiomatikus elméletekkel összekapcsolni.²¹ Ezek tehát kétségbevonják, hogy a modell a maga módján tényleg az objektív valóságot tükrözi. A „tények” szerintük alapján véve tudati tények. Külvilág persze szerintük is létezik, de a megismerés nem egészen azt tükrözi, a modell többé-kevésbé csak szükséges fikció, az elmélet logikai struktúrája az objektív valóságával nem egyezik. Ezzel szemben Štöff természetesen a marxista ismeretelmélet alapján állva azt hangsúlyozza, hogy a maga szintjén és a maga módján mind az elmélet, mind a modell az objektív valóságot, annak tényleges összefüggését tükrözi.²²

A modellnek egyik fontos funkciója éppen ez. Nyilvánvaló, természet szerint, hogy a modell és tárgya: a valóság közti viszonyt nem azonosság, hanem hasonlóság jellemzi csak.²³ Ami egyben azt is jelenti, hogy nincs és nem is lehetséges abszolút mértékben pontos modell. Szükséges azonban, hogy megközelítően pontos legyen, mert ha túl egyszerű, megnöveli saját hibaforrásait.²⁴ Azt egyetlen modelltől sem követelhetjük meg, hogy az abszolút igazságot fejezze ki – ez esetben ugyanis tárgyával: a valósággal tökéletesen azonosnak kellene lennie, ami – mint már láttuk – lehetetlen. De a jó modell nem is csak relatív igazsággal szolgál, hanem a relatív és az abszolút igazság dialektikus egységét adja.²⁵ S amíg az elmélet deduktív magyarázatot nyújt, a modell közvetettet, hipotetikus.²⁶

Mindennek alapján Štöff így határozza meg a modell fogalmát:

„Modellen olyan, ideálisan elképzelt, vagy materialisan megvalósított rendszert értünk, amely a kutatás tárgyát visszatükrözi vagy reprodukálja, és úgy tudja képviselni, hogy tanulmányozása e tárgyról új információt közöl velünk.”²⁷

Valami formában minden modell a valóságot tükrözi. De igen sokféle modell alkotható aszerint, hogy milyen eszközökkel, miképpen, milyen feltételek közt, minő tartalommal, a valóság melyik részét tükröztetjük vele. Sokféle még akkor is, ha nem sok értelme van különbséget tennünk „egész” és „rész” modellek között. A „rész” is figyelhető ugyanis önmagában, és az „egész” is csak rész, kisebb vagy nagyobb, az objektív valóságon belül.²⁸

²⁰ E. Cassirer: Philosophie der symbolischen Formen. III. Phänomenologie der Erkenntnis. Berlin. 1929, 522.

²¹ R. B. Braithwaite: Models in Empirical Sciences. In: Logic, Methodology and Philosophy of Science. Stanford. 1960.

²² V. A. Štöff: i. m. 68–98.

²³ V. A. Štöff: i. m. 163.

²⁴ Uo. 184.

²⁵ Uo. 272–273.

²⁶ Uo. 225.

²⁷ Uo. 32. Az új információ nyújtását már előzőleg is hangsúlyozta K. D. Wüstneck: Zur philosophischen Verallgemeinerung und Bestimmung des Modellbegriffs. Deutsche Zeitschrift für Philosophie, 1963/12.

²⁸ V. A. Štöff: i. m. 47.

Végül zárjuk le mindezt azzal a skémával, amely szerint Štoff osztályozni próbálja a tudományos modelleket.²⁹

I. Matriális modellek.

- a) Matematikailag hasonló modellek. Idetartoznak a részint strukturális (izomorf), részint pedig funkcionális (izofunkcionális) analógián alapuló modellek. Az utóbbiak sorában szereplő kibernetikai modellek egy része azonban gondolati modellnek is tekinthető.
- b) Fizikailag hasonló modellek. Idetartoznak a mechanikai, dinamikai modellek, valamint például a hajó- vagy repülőgép-modellek.
- c) Térbelileg hasonló modellek. Idetartoznak bizonyos kémiai modellek, de a ház- vagy várostervek is.

II. Gondolati modellek.

- a) Jelrendszer-modellek. Ezek nem hasonlóak a vizsgált objektummal, de mégis szemléletesek. Különösen olyan tudományágakban fontosak, amelyek igen általános összefüggéseket és struktúrákat kutatnak (pl. matematika, logika).
- b) Képi (ikonikus) modellek.
- c) Vegyes képi és jelrendszer-modellek. Így: grafikonok, térképek, kémiai struktúra-formák, molekula-modellek.

Talán jó, ha az olvasónak most már néhol vitázni, kérdezni vagy kiegészíteni volna kedve. Ez azt jelzi, hogy e látszólag igen távoli fejtegetések valamiképpen a történésznek is felkelthetik figyelmét: helyeslését vagy ellenkezését egyaránt. S a történész figyelni kezd arra, hogy a messzi üzenet bizonyos vonatkozásban neki is hasznos lehet. A modell, ha végiggondoljuk a mondottakat, nagyon is olyasféle, az elméletet az empiriával összekapcsoló, módszertani segédeszköznek tűnik, amelyet szükségesnek láttunk a történettudományban. De vajon mennyiben használható, alkalmazható, s egyáltalán alkalmazható-e a társadalomtudományokban és speciálisan a történettudományban egy olyan megoldás, amelyet a fentiekben mégis csak elsősorban a természettudományok és a matematika ismeretelméleti problémáinak vizsgálata nyomán körvonalaztunk? A történésznek tudnia kell, hogy természettudományi elvek, eredmények óvatlan átültetéséből mennyi konfúzió és baj származott. Elég a szociáldarwinizmusra, vagy az olyan „organikus” felfogásokra gondolnia, amelyek a társadalmat egyszerűen biológiai szervezetnek tekintve nemegyszer nagyon is retrográd törekvéseket támogattak. Štoff, igaz, megnyugtató afelől, hogy a modell nem egy bizonyos tudomány saját, külön kutatási módszerének tartozéka, hanem ismeretelméleti kategória.³⁰ Arra is figyelmeztet viszont, hogy mindeddig még nem sikerült összehasonlító elemzést végezni a modellalkotás és a modellek specifikumáról a különböző tudományokban, így a társadalomtudományokban, pedig a szociológiai, közgazdaságtani, nyelvészeti kutatásokban, sőt újabban az esztétikában is egyre gyakrabban alkalmaznak modelleket.³¹ A történész tehát jól teszi, ha nagyon óvatosan és körültekintően, állandóan ellenőrzi, hogy ezen az úton meddig haladhat tovább.

²⁹ Uo. 48. Az alapvető mozgásformák, illetve a viszonyított jelenségek természete szerinti osztályozásra ld. előzőleg: *Horváth Imre*, A modellalkotás mint tudományos kutatási módszer. Magyar Filozófiai Szemle, 1965, 161–191.

³⁰ Uo. 51.

³¹ *V. A. Štoff*: i. m. 329–330.

Kibernetika, rendszerelmélet

Az új alcím pedig már-már riasztó. Mintha azzal fenyegetné a historikust, hogy ez az út mind messzebb viszi saját honától, egyre ismeretlenebb, veszélyes tájak felé. Biztassuk azzal, hogy ha a kerülő után a hegyre végül mégis felér, onnan ismét közelről láthatja megszokott otthonát? Vagy közöljük vele, hogy ha meredekebb kaptatókhoz nem szokott, akkor valóban jobb visszafordulnia? Bízunk rá: válasszon tetszés szerint.

Egyébként is: ha a történelemnek, mint valljuk, a múlt egészét a maga totalitásban kell átfognia, akkor a tudománytörténet s azon belül a tudományok történetének felvázolása, ha nem is művelésük, ugyancsak a történész-feladatok közé tartozik.

A valóságban persze e rövid kitérő csak arra szolgál, hogy megnézzük: az absztrakció minő fokán, milyen feltételek közt alkalmazhatnak különböző tudományok hasonló eljárásokat. A baj ugyanis, úgy tűnik, rendszerint abból származott, ha bizonyos absztrakciós hasonlóság alapján magának a valóságnak, az empiriának igen eltérő részeit képzelték azonosnak. Holott az absztrakciótól az empiria felé haladva a hasonlóság nem fokozódik, hanem ellenkezőleg: egyre csökken.

A tudományok fejlődése, amióta a skolasztikából sorban kiváltak, önállósultak és mindig új ágakat hajtottak, a specializálódás felé haladt. Ez a folyamat ma is folytatódik, elkerülhetetlenül, hiszen a specializált tudás nélkülözhetetlen, s a polihistorok kora rég lejárt. Az utóbbi időben azonban már bizonyos kételyek s egyben bizonyos összekapcsolódási, integrációs próbálkozások is mindinkább felmerültek, persze nem hátralepve, hanem új igények magasabb szintjén, tovább haladva. Ha ugyanis a specializált tudás túlságosan is csak a maga szűk körére korlátozódik, és nem kap más, közeli vagy akár távolabbi ismeretágtól bizonyos lényeges közléseket, akkor ez végül magát a tudomány fejlődését lassíthatja meg. Van, aki a kölcsönös közlések és tudomásulvételük hiányát oly aggasztónak tartja, hogy felveti: „nem válik-e végül a tudomány befalazott remeték gyülekezetének birtokává, akik különböző, sajátos nyelveken mormolnak maguknak valamit, amit csak ők értenek”.³² De találhatnánk elszigetelődési tüneteket egy-egy szaktudomány szűkebb területén belül is.

A specializált tudás, ismételjük, a haladáshoz elengedhetetlen. De funkcióját a specializált tudás is akkor tudja jól betölteni, ha nem izolálja magát, ha tisztában van a maga helyével, a nagyobb szektorokon, az egészen belül és tudomást vesz az egésznek is bizonyos alapvető, közös problémáival. Szükséges tehát, hogy egy-egy tudományág művelője legalább lényegre szorító közléseket kaphasson más területek kutatóitól is.

Ennek a törekvésnek főleg a kibernetika fejlődése adott nagy lökést. A kibernetika, mint ismeretes, az automatikus vezérléssel és a kommunikációval foglalkozó tudomány, amely a komplex rendszerek irányításával, szabályozásával kapcsolatos logikai és matematikai összefüggéseket tárja fel, illetve határozza meg. Ez dolgozta ki az elektronikus számítógépek és más automatikus berendezések működési elveit. Alapjait, a

³² *Kenneth E. Boulding: General Systems Theory: The Skeleton of Science. In: Management Science 1956. Magyarul: Az általános rendszerelmélet a tudomány csontváza. In: Rendszerelmélet. Bp. 1969, 97.*

második világháború után, az amerikai Norbert Wiener (1894–1964) vetette meg.³³ A kibernetika volt az első olyan interdiszciplína, amely, átvágva egy sor hagyományos határvonalat, több különböző tudományág területén haladt keresztül. A híradástechnikán és elektronikán kívül kiterjedt a fizika, a biológia, a fiziológia (különösen az idegrendszeri fiziológia), de bizonyos fokig a közgazdaságtan és a szociológia területére is. Vagyis önálló rendszerek általános törvényszerűségeivel foglalkozik, függetlenül attól, hogy technikai rendszerről, élő organizmusról vagy esetleg társadalomról van szó.

A kibernetika által vizsgált, önszabályozó rendszereket a visszacsatolási mechanizmus (feedback) irányítja. Ez abban áll, hogy a rendszer, illetve a gép kimeneteletől valamiféle „információ” visszavezetődik bemeneteléhez, és így szabályozza, megfelelő egyensúlyban tartja az egész gép működését: ha kell csökkenti, illetve fokozza. Ilyen a gőzgép régi, XVIII. század végi, Watt-féle vezérlő berendezése, forgókaron lebegő golyókkal, amelyek túl nagy nyomás esetén felemelkedve kinyitják, majd normális szintre visszaesve ismét zárják a szelepet. Ilyen továbbá, hogy modernebb példát idézzünk, a fűtést automatikusan azonos hőfokon tartó termosztát vagy az automatikus rakéta-vezérlés berendezése is. Önszabályozó, visszacsatolós folyamatokról azonban nemcsak ember-alkotta gépek, hanem élő szervezetek esetében is beszélhetünk. Az, hogy ez utóbbiaknál a tartós, állandó gépalkatrészek anyagát változó, cserélődő sejtek helyettesítik, a működési folyamat lényegét alapvetően nem változtatja meg. A kibernetika az ilyen rendszerek működését mint egységes fogalommal, az „információval” határozza meg, amelyet kvantitatíve, matematikailag mér. Az információ tehát eszerint a rendszerek szervezetének, strukturáltságának mértéke, valamint a szervezet és stuktúra fennmaradásának mértéke is más rendszer vagy rendszerek eltérő behatásai között.

Bennünket azonban itt elsősorban az érdekel, hogy a kibernetika az önszabályozó, visszacsatolós rendszerekről *modellt* dolgozott ki, amelyet a valóság igen különböző területein próbált alkalmazni. A modellalkotás a kibernetika legfőbb, legalapvetőbb módszereinek egyike. Ez már abból is kitűnik, hogy Wiener a modellek tudományos szerepéről egy matematikus munkatársával együtt írt tanulmányát³⁴ három évvel *azelőtt* tette közzé, hogy a kibernetika tulajdonképpeni alapelveit kifejtő munkája megjelent. E tanulmány szerint a világ, a valóság egyetlen érdemlegesebb része sem olyan egyszerű, hogy absztrakció nélkül felfogható, érthető volna. Így tehát mindenütt a valósághoz hasonló struktúrájú, de a valóságnál egyszerűbb modellekre van szükségünk.

Nagyrészt éppen a kibernetika ösztönző hatása nyilvánult meg abban, hogy a modell-fogalom azóta nemcsak az olyan, régóta modellekkel dolgozó tudományokban nyert új jelentőséget, mint a fizika, hanem mindinkább behatolt olyan különböző más tudományokba is, mint a biológia, a közgazdaságtan, vagy éppen a nyelvészet. Sorra láttak napvilágot az olyan tanulmányok, amelyek a kibernetika és az információelmélet

³³Norbert Wiener: *Cybernetics or Control and Communication in the Animal and the Machine*. New York 1948; bővítve: 1961. Az utóbbi német fordítása: *Kybernetik. Regelung und Nachrichtenübertragung in Lebewesen und Maschine*. Düsseldorf. 1963, Reinbeck bei Hamburg 1968. *Uő.*: *The Human Use of Human Beings. Cybernetics and Society*. Boston. 1950; = *Mensch und Menschmaschine*. Frankfurt – Berlin. 1952. Vö. A kibernetika klasszikusai. Bp. 1965.

³⁴A. Rosenblueth–N. Wiener: *The Role of Models in Science*. *Philosophy of Science*, vol. 12, 1945, nr. 4.

tanulságait elemezték a biológia és az orvostudomány,³⁵ a pedagógia és a lélektan,³⁶ valamint általában a társadalom területén.³⁷ Külön tanulmánykötet mutatta be, több kiadásban, a kibernetika „híd”-szerepét a különböző tudományágak között.³⁸ Érthető tehát, hogy a kibernetika a tudományok összekapcsolására irányuló, ún. rendszerelméleti kutatásoknak is nagy lökést adott.

A rendszerelmélet kezdeményezője, egy kanadai tudós, egyébként Ausztriába kivándorolt, magyar szülők fia, Ludwig von Bertalanffy, tulajdonképpen a biológia szakembere, akit főleg biológiai modellek alkotása foglalkoztatott. Az általa létrehozott Általános Rendszerkutató Társaság és annak Évkönyve, a *General Systems Yearbook*, igen különböző szakterületek képviselőit fogja össze.³⁹ Bertalanffy úttörő tanulmánya⁴⁰ azt hangsúlyozta, hogy ha minden tudományágban hasonló általános szempontok bukkannak fel, tekintet nélkül arra, hogy tárgyukat élettelen dolgok, élő szervezetek, vagy éppen társadalmi jelenségek képezik, akkor ezekkel az igen különböző területeken jelentkező hasonlóságokkal, izomorf törvényekkel egy új tudomány, a rendszerelméletnek kell foglalkoznia. Az izomorfikák viszont „alapvető jelentőségűek” a modellek „tudományos alkalmazása szempontjából”. Bertalanffy éppen a kibernetika példájára hivatkozva hangsúlyozza a modellek fontosságát. Nemcsak a már közhelynek számító fizikai, műszaki modelleket. „Napjainkban – írja – a tudományos haladás mindenütt nagyrészt attól függ, hogy mennyire állnak rendelkezésre megfelelő modellkoncepciók. Az általános rendszerelmélet fontos eszközzé válik a modellkoncepciók alkalmazásában és az alapelvek egyik szférából a másikba való átvitelének megkönnyítésében és ellenőrzésében. Nem kell majd többé ugyanazokat az alapelveket kétszer vagy háromszor felfedezni egymástól elszigetelt, különböző területeken.”⁴¹

Bertalanffy a modelleket az általuk nyújtott magyarázatok, értelmezések szintje szerint próbálja osztályozni. Az első, a legelső szint a látszólagos hasonlóságoké, az analógiáké. A második a logikai homológiáké, amelyek esetében eltérő tényezők mozgását izomorf törvények szabják meg, mint ahogy például a folyadék áramlását és a hőátadást egyféle törvény fejezi ki. Végül pedig a harmadik a tulajdonképpeni magyarázaté, amely a jelenség saját faktorait, feltételeit elemzi és mutatja be. Egy másik tanulmányban pedig ugyanez a szerző, ismét visszautalva a kibernetikára, azt fejtegeti, hogy önszabályozó rendszerekkel a világ igen különböző területein találkozunk, és hogy az önszabályozás elve jól alkalmazható a laboratóriumi meg a klinikai munkában, sőt – szerinte – különösen „a társadalmi rendszerek és kultúrák tanulmányozásában”.⁴²

³⁵ V. D. Moiseev: *Fragen der Kybernetik in Biologie und Medizin*. Berlin. 1963.

³⁶ H. Brauer: *Kybernetische Probleme in Pädagogik und Psychologie*. Berlin. 1963.

³⁷ G. Klaus: *Kybernetik und Gesellschaft*. Berlin. 1964.

³⁸ Helmar Frank (hrsg.), *Kybernetik – Brücke zwischen den Wissenschaften*. 29 Beiträge namhafter Wissenschaftler und Ingenieure. Frankfurt am Main. 1966.

³⁹ *Rendszerelmélet. Válogatott tanulmányok*. Bp. 1969. Bevezető, 16.

⁴⁰ Ludwig von Bertalanffy: *Problems of General Systems. General System Theory. A New Approach to Unity of Science. Human Biology, XXIII*. 1951. Magyarul: *Az általános rendszerelmélet problémái*. In: *Rendszerelmélet*. Bp. 1969, 25–38.

⁴¹ Uo. 32.

⁴² Ludwig von Bertalanffy: *Towards a Physical Theory of Organic Teleology. Feedback and Dynamics. Human Biology, XXIII*. 1951. Magyarul: *A szerves teleológia fizikai elmélete felé*. In: *Rendszerelmélet*. Bp. 1969, 76.

Mindebből pillanatnyilag elég csupán azt a tanulságot levonnunk, hogy a kibernetika és a rendszerelmélet nemcsak nyomatékosan aláhúzza a modellek fontosságát, hanem azt is megengedhetőnek, sőt ajánlatosnak tartja, hogy ilyen módszertani megoldásokat az absztrakció megfelelő szintjén a tudományok egymástól átvegyenek. Amiből viszont, ha okfejtésünk helytáll, az következik, hogy Stoffnak a modellről nyújtott általános jellegű elvi, ismeretelméleti megállapításai – talán az osztályozási szkémát kivéve – alapjában véve a történettudomány modelljeire is érvényesek. A történeti modell is az elmélet és az empiria összekapcsolásának, a kétirányú interpretációnak eszköze. Módszertanának közelebbi kifejtését azonban ez természetesen nem pótolja még.

S ezzel le is zárhatnánk e szakaszt, ha nem ütné meg fülünket itt-ott egy-két sajátos mellékszöveg, éppen a történettudománnyal kapcsolatban. Így például a rendszerelmélet egyik neves kutatója, aki egyébként szellemesen állítja fel az elméleti rendszerek ranglistáját, bonyolultságuk szerint, a statikus struktúráktól (az anatómiáktól) az egyszerű dinamikus rendszereken (az óraműveken), a kibernetikai, önvezérlő rendszereken és a többlépcsős, biológiai rendszereken át, legfelső szinten, a társadalomig, illetve annak modelljéig,⁴³ egy másik írásában⁴⁴ éppen a társadalmi fejlődés kutatóiról tesz különös megállapításokat. Szembeállítja ugyanis a rendszerelmélet híveit, akik mindenütt a hasonlót, az általánosíthatót, az áttekintést keresik az „afféle keménygalléros történészek”-kel, akik szerinte, éppen ellenkezőleg, mindig a sajátos, furcsa, egymással össze nem függő, egyedi jelenségek iránt érdeklődnek.

Valljuk be: sok optimizmust a tudományok közti szorosabb kapcsolat megteremtését illetően aligha ébreszt, ha e törekvés egyik legjelesebb exponense, ily magabiztosan, és ily tájékozatlanul, a mai történettudományt mondjuk a száz évvel korábbival s annak sem legjobb változatával véli azonosíthatónak. Az efféle vélemény persze, ha jól körülnézünk, nem egyedi és nem is csak természettudósok sajátja. Sőt talán nem is elsősorban az övék. S olykor már nem is bíráló csupán, hanem a történelem helyének önkényes kijelölése, hátralökése. Eszerint ugyanis a történelem valóban, egyszerűen ide: a kuriózum-vadászat elavult kategóriájába tartozik, és oda *kell* visszatorolni, tekintet nélkül arra, hogy többet óhajtó és máris jóval tovább jutott történészek, itt vagy ott, hosszú évtizedek óta, egészen mást tesznek és akarnak.

E fenyegetéssel a történész, ismételjük, nem is annyira a természettudományok, mint inkább a közelebbi szomszédok: más társadalomtudományok bizonyos törekvései részéről találkozunk.

Időtleníthetők-e a társadalomtudományok

Hazai fogalomhasználatunk a történettudományt – helyesen – a társadalomtudományok közé sorolja. Így azután számunkra – legalábbis egyelőre – kissé talán meglepő, hogy a családon belüli vita így kiéleződhetik. Az amerikai tudományos világban

⁴³ *Kenneth E. Boulding*: i. m.

⁴⁴ *Kenneth E. Boulding*: General Systems as a Point of View. In: M. D. Mesarovic (ed.), Views on General Systems Theory. New York – London. 1964, 25–38. Magyarul: A rendszerelmélet mint szemléletmód. In: Rendszerelmélet. Bp. 1969, 113–130. Az idézett hely: 115–116. Találójában írja viszont (uo. 124), hogy „a hamis analógiákkal a társadalomtudományokban van a legtöbb bajunk, és ugyanakkor a helyes analógiáktól itt remélhetjük a legtöbbet”.

azonban például az utóbbi évtizedekben kifejezetten vita, olykor ellentét formáját vette fel a történettudomány és a vele szembeállított „társadalomtudományok” (social sciences) párbeszéde. A vita főleg akörül folyt, hogy a történettudománynak mennyiben kell, ha kell, az utóbbiaktól „konceptiót” (concept), elméletet, valamint kvantitatív módszereket átvennie.⁴⁵ A vitának az a része, amely a régi típusú, „idiografikus” eseménytörténet „konceptualizálása”, pontosabban elméleti korszerűsítése körül zajlott, számunkra ezúttal kevésbé érdekes. Ez a kérdés ugyanis szerintünk már jó ideje eldőlt. S ezt a feladatot a történettudomány, ahol még szükség van rá, megfelelő feltételek közt más, rokon tudományok különösebb segítsége nélkül, saját erejéből is elvégezheti. A vita másik része viszont arra figyelmeztet, hogy például a kvantifikáció már említett, túlzó, egyeduralmi igényeit sem annyira a matematikusok, mint inkább bizonyos közgazdasági és szociológiai irányzatok hirdették meg a történelemmel szemben. Persze nem minden ilyen kvantifikációs törekvés mutatkozott ily túlbuzgónak. Volt, amely csak arra utalt, hogy modern technikai, számítógépes, statisztikai eljárásokkal a források a korábinál intenzívebben kiaknázzhatók, ami valóban vitathatatlan.⁴⁶ De kisebb vagy nagyobb mértékben mégis érezhetően érvényesült az a tendencia, amely nem elégszik meg azzal, ha a történettudomány, ahol s amennyire csak lehet, a valóban fontos kvantitatív módszert is alkalmazni kezdi. E tendencia hívei ugyanis hajlamosak azt hinni, hogy a történelemben *csak* azok a problémák fontosak, amelyek visszamenőleg számszerűen is megfoghatók. Ugyanakkor viszont a matematikus Norbert Wiener, a kibernetika már említett megalapítója, külön szükségesnek tartotta helyteleníteni azok eljárását, akik az egzakt tudományok speciális módszereit akarják kiterjeszteni a társadalomtudományokra, így a történettudományra is. „Társadalomtörténeti kutatásaink ugyanis – írta, – legyenek akár statisztikai, akár dinamikai jellegűek, sohasem lehetnek egy-két tizedesnél pontosabbak, vagyis, röviden szólva, sohasem nyújthatnak nekünk olyan mennyiségű igazi, jelentős információt, amely kezdene megfelelni annak, amelyet a természettudományoktól elvárni szoktunk . . . Itt sok olyasmi van, amit, tetszik, vagy nem tetszik, a hivatásos történész »nem tudományos« [= nem egzakt, nem számszerű] elbeszélő módszerére kell hagynunk.”⁴⁷ E megjegyzés, benyomásunk szerint, nem a történelem „hátraszorítására” irányul, hanem inkább arra figyelmeztet, joggal, hogy a történelem empíriája más jellegű, vagyis hogy bizonyos absztrakciós szinten alul (mint mi mondanánk) nem lehet a természettudományok módszereivel megközelíteni.

A történettudomány és a „társadalomtudományok” (sciences sociales) vitája kibontakozott a francia tudományos életben is. De kissé más pozíciókból és más kérdések

⁴⁵ Vö. *Edward N. Saveth: The Conceptualization of American History.* In: E. N. Saveth (ed.), *American History and the Social Sciences.* New York. 1964, 3–22. Előzőleg: *Richard Hofstadter: History and the Social Sciences.* In: Fritz Stern (ed.), *The Varieties of History.* New York. 1957.

⁴⁶ Vö. *Lance E. Davis – J. R. T. Hughes – Stanley Reiter: Aspects of Quantitative Research in Economic History.* *The Journal of Economic History* 1960, 539–547. Új kiadása: *E. N. Saveth: i. m.* (1964), 449–457.

⁴⁷ *N. Wiener: i. m.* (1968), 201–202. Vö. *Arthur Schlesinger Jr.: The Limits of Social Science.* In: E. N. Saveth, i. m. (1964), 536. – Az ökonometria például, egyik exponense szerint nem más, mint „a way of studying history – a very systematic way . . . The econometrician tries to piece together the fundamental aspects of economic behavior by looking at the interrelationships of the quantitative magnitudes generated historically.” *L. R. Klein: A Textbook of Econometrics.* Evanston. 1956.

körül. Itt ugyanis az Annales-iskola történész hívei, akik maguk is jó ideje és igen határozottan túlhaladtak az *histoire événementielle* korlátain, mozgékonyabban, az aktív védelem módszeréhez folyamodtak. Annyival is inkább, mivel nem szorítkoztak a pusztá önvédelemre, hiszen ők e szomszédos tudományokat „embertudományok” (*sciences de l'homme*) név alatt szerették volna egymással összehangolni, közös platformra hozni, és ezért különösen figyeltek arra, ami ezek területén végbement. Mindenekelőtt azt kifogásolták, hogy e „társadalomtudományok” – ahogy erre már utaltunk – a történelmet „tegnapi”, régi színvonalára szeretnék minden áron, elszánt igyekezettel visszanyomni, holott az azóta messze tovább haladt.⁴⁸ Azután pedig azt, hogy bizonyos újabb „társadalomtudományi” tendenciák, bár elvileg elfogadják, hogy a szinkronikus vizsgálat mellett diakronikus, vagyis másidejű, tehát történeti vizsgálat is elképzelhető, a valóságban azonban mégis megkerülik, kikapcsolják a történeti elemzést és magyarázatot, amelyet alapjában véve szükségtelennek, vagy éppen haszontalannak képzelnek. Ami azt jelenti, hogy a történeti időtől, a folyamattól függetleníteni, vagyis időtleníteni próbálják önmagukat.

Az időtlenítés egyik módjával azok a közgazdászok, szociológusok, etnológusok, etnográfusok kísérleteznek, akik például egy-egy mai városi, falusi vagy távolabbi primitív törzsi közösség adott helyzetét körvonalazzák, kérdőívek, részletes felmérések, helyi komplex vizsgálatok és az empiria más módszerei útján. Vagyis a jelen szocio-ökonomia fotográfiáját akarják úgy elkészíteni, hogy a múltba, az előzményekre nem, vagy csak futólag, igen kevésbé tekintenek vissza, mivel azt hiszik, hogy azok ismerete nem sokat segíthet nekik, legfeljebb a lényegről terelné el figyelmüket. Ez azonban a valóságban azt jelenti, hogy pusztán rövidlejárátú jelenségeket tudnak regisztrálni, és a hosszulejárátú folyamatokat, amelyek a múltból kiindulva esetleg a jelenen is túlvezetnek, éppúgy nem képesek megfelelően megragadni, mint az ugyancsak rövid idővel dolgozó, régi típusú eseménytörténet a maga területén.⁴⁹ Ezzel azután önmagukat fosztják meg mindattól, amivel egy-egy történetileg tartós struktúra, egy-egy történeti modell vizsgálata segítheti elő a közelmúlt és a jelen megértését is. Vagyis a kép elég lényeges összefüggések szempontjából akkor is többé-kevésbé hiányos marad, ha egyébként az empirikus felmérés megfelelően pontosra sikerült. Más kérdés azután, hogy időnként a szociológusok is megpróbálják valahogy a hátsó ajtón, a történeti adatok nyersanyagát a maguk hatáskörébe „visszahozni”, de megfelelő szakmai ellenőrzés nélkül, többé-kevésbé illusztratív, kiválogatott példák felsorakoztatása céljából.⁵⁰ Alapjában véve ez is a történettudomány „kiiktatásának” egyik nem különösebben igényes módszere.

Az időtlenítés másik, korszerűbb, igényesebb és ezért talán veszélyesebb módja az, amelynek segítségével az etnológus vagy a szociológus „egyszerűen túllép az időn”, azt képzelve, hogy egy új, „kommunikációs tudomány” égisze alatt „szinte időtlen struktúrák matematikai formuláját kapja meg”.⁵¹ Ezt az új tudományt Claude Lévi-Strauss

⁴⁸ F. Braudel: i. m. 55.

⁴⁹ Uo. 57–59.

⁵⁰ Ilyen törekvésekkel szemben hivatkozzunk olyanokra is, amelyek őszintén igyekeztek a történettudományt összehangolni a szociológiával: Werner J. Cahman – Alvin Boskoff (ed.), *Sociology and History. Theory and Research*. New York. 1964.

⁵¹ F. Braudel: i. m. 56.

próbálta létrehozni a „strukturális antropológia” kitágításával egyebek közt a nyelvészet és a matematika felé.^{5 2}

Strukturalizmus és történelem

A strukturalizmus egyidőben, divatja tetőfokán, olyanféle igénnyel lépett fel, hogy mindenféle tudományban, így a történelemben is alkalmazásra kerüljön.^{5 3} Látszólag emellett szólt, hogy a történelemben is beszélünk struktúrákról, a strukturalizmus pedig, a maga sajátos módszerével, kifejezetten struktúrák megállapítására irányul. Vajon alkalmazható-e ez a módszer a történeti struktúrák meghatározására is?

A válasz, előre mondjuk, az, hogy alkalmazható. Az indoklást és vele az újabb kitérőt azonban sajnos nem kerülhetjük el.

A történelemben struktúrán bizonyos jelenségek olyan, tartós jellegű összefüggését értjük, amely hosszabb időn át érvényesül, folytatódik, csak lassan változik, míg végre átalakul, eltűnik. A struktúra ebben az értelemben összhangban van azzal, amit az alapról és felépítményről és a társadalmi fejlődés mozgásáról tudunk, és éppen e mozgás

^{5 2} Claude Lévi-Strauss: *Antropologie structurale*. Paris. 1958. Vö. *Les mathématiques et les sciences sociales*. Bulletin International des Sciences Sociales (Unesco), VI. N° 4. (C. Lévi-Strauss tanulmányával is.)

^{5 3} A strukturalizmus nagy irodalmát itt nem részletezhetjük. Az egyik összefoglaló: Jacques Ehrmann (ed.), *Structuralism*. New Haven. 1966. Yale French Studies 36–37. A kiterjedt irodalomból hadd idézzünk itt csupán néhány, közelebről idevágó mozzanatot. *Lucien Sebag: Marxisme et structuralisme* (Paris. 1964. 119–121; magyarul: *A történelem és a strukturalista elemzés*. Helikon, 1968, 95–100) a marxista elemzés bírálata közben hangsúlyozza ugyan, hogy a történész által nyújtott információkat nem szabad elhanyagolni, de ő maga ilyesmit állít: „ami a XVII. században zendülés lett volna, forradalomná válik 1789-ben. Miért? Mert létezik egy olyan nyelv, amely lehetővé teszi a vezetőknek, hogy harcuknak radikális irányt adjanak.” A változás tehát mindössze a „nyelv”, vagyis az ideológia megjelenésében állt, és nem a francia burzsoázia felemelkedésében, amely ezt is lehetővé tette? Vajon ez nem a történész által nyújtott információk mellőzése? Az École Pratique kiadta a genetikus strukturalizmus vitájának (1959) anyagát: *Entretiens sur les notions de genèse et de structure*, Paris 1965. A strukturalista elemzés adaptálásával próbálkozott M. A. Barg, *A strukturális analízis a történettudományban* (Világtörténet, 1965, 7–8. sz. eredetije: *Voproszű Filozofii* 1964/10). Ezzel szemben ugyancsak szovjet részről már *Sz. Kon: Geschichtsphilosophie des 20. Jahrhunderts* (II. Berlin. 1964, 135. sk.) hangsúlyozta, hogy Lévi-Strauss tulajdonképpen szembefordul a történelmi materializmussal. *R. Garaudy: Marxisme du XXe siècle* (Paris. 1966) a strukturalizmust olyan filozófiának fogja fel, amely nem a lét, hanem a viszony alapkategóriájával dolgozik. A francia marxista *L. Sève: Méthode structurale et méthode dialectique* (Pensée, 1967, 135. sz.) szerint magát a strukturalista módszert annyira áthatja a vele kapcsolatos ideológia, hogy a marxizmus nem fogadhatja el. Magyar részről a Helikon, Világirodalmi Figyelő különszámban (1968/1) adott áttekintést a strukturalista irányzatokról, szemelvényekkel, Miklós Pálnak főleg a módszert körültekintően elemző bevezetésével. A strukturalizmust viszont vele szemben is filozófiai irányzatnak, még hozzá a társadalom egészének megragadására alkalmatlan irányzatnak nevezi többi találó megfigyelés kíséretében, *Kelemen János: Strukturalizmus kontra antropológia* (Magyar Filozófiai Szemle 1969, 467–493), és *uő.*: *Mi a strukturalizmus?* (Bp. 1969.) *Makkai László: Strukturális történeti szemlélet és strukturalizmus*. Századok 1969, 1126–1130; az Annales-iskoláról szóló vita keretében. Ugyancsak marxizmus-ellenes irányzatként elemzi ezután *Mérei Gyula: Strukturalizmus, strukturalista elemzés, marxizmus* (Párttörténeti Közlemények, 1970. 3–57), majd *Elekes Lajos: A történelem felfogása korunk polgári tudományában* (Bp. 1975, 297 sk.).

bizonyos, sajátos megnyilvánulási forma-változatait képviseli. Beszélhetünk gazdasági struktúráról, mint például az elmaradt országok agrár-jellegű gazdasága esetében. Beszélhetünk társadalmi struktúráról is, mint például, ha a kelet-európai parasztság, vagy a viszonylag népes lengyel és magyar nemesség viszonyait vizsgáljuk a késő feudalizmus korában. Beszélhetünk politikai struktúráról is, amilyen, hogy még mindig e témakörben maradjunk, a fentiekkel összefüggésben a késő rendiség politikai struktúrája volt ugyanitt. De beszélhetünk struktúráról, tartós összefüggésről a művelődésben is, – elég, ha a latin nyelv, a klasszikus hagyományok, vagy akár az arisztotelészi világtkép tartós uralmára gondolunk, legalábbis Newtonig. A történeti struktúrák, mint különböző jellegű és időtartamú, de végül mégis mulandó összefüggések körvonalazása fontos elemét képezi a történeti modellalkotásnak is.

Ezeket a struktúrákat a történeti folyamat egészének fő irányvonalának figyelembevételével ma már saját történeti eljárásainkkal, így az összehasonlító módszer, az identifikáló absztrakció és a modellalkodás segítségével különösebb nehézség nélkül körvonalazni tudjuk. Megtehetjük ezt, e módszerek helyett, a strukturalizmus segítségével is?

A strukturalista elemzés módszere Lévi-Strauss mint fő exponens szerint az alábbi műveletekből áll:^{5 4}

1. „A tanulmányozott jelenséget határozzuk meg két vagy több, reális vagy feltételezett terminus közti viszonyban”.

2. „Készítsünk táblázatot a terminusok közt lehetséges permutációkról”.

3. „E táblázatot tegyük az elemzés általános objektumává”, úgy, hogy „a kezdetben tekintetbe vett, empirikus jelenség csak egyik lehetséges kombináció a többi közt, amelyek teljes rendszerét előre el kell készíteni”.

Aggodalmaink máris nőni kezdenek. Először is pusztán formalisztikus eljárással, mint láttuk, nem lehet történeti struktúrákat és modellt rekonstruálni. Azután a történelemben nem állandó, időtlen, hanem tartósságuk ellenére időben mégis limitált, változó jelenségekről van szó. Továbbá a történelmi fejlődés mozgásformái nem mindig és nem kizárólag struktúrákban jelentkeznek, és a történelmi folyamatban nemcsak a struktúrák lehetnek fontosak. Hol van hát a határ, ha ilyen egyáltalán elképzelhető, egyazon szakmán belül, a kétféle módszer hatásköre között? Végül pedig: mi lenne, ha gazdasági vagy akár politikai jellegű, történeti struktúrák összes „lehetséges” kombinációjának „teljes rendszerét” próbálnánk elkészíteni, méghozzá „feltételezett” terminusok határai között, ami kaput nyithat esetleges önkényességnek is? A strukturális elemzés bizonyos területeken igen hasznos lehet. De a történelemben aligha. A történeti modellalkotás e formalisztikus, körülményes és e téren végső fokon meddőnek ígérkező eljárás helyett sokkal realisabb és célravezetőbb módszerekkel végezhető. Aki a történettudományban a strukturalista elemzés segítségével próbálna előre jutni, félünk: előbb-utóbb alighanem olyan helyzetben találhatná magát, mintha forgó mókus-ketrecben mozogna: hiába igyekszik, mindig egy helyben marad.

Aligha véletlen, hogy maga Lévi-Strauss, akinél pedig fáradhatatlanabb invencióval és fantáziával egyetlen strukturalista sem rendelkezik, sosem próbálta saját módszerét

^{5 4} Claude Lévi-Strauss: *Le totémisme d'aujourd'hui*. Paris. 1962. Talán szükségtelen külön kiemelnünk, hogy Lévi-Strauss módszere, ha egyesek össze is vetik a hegeli dialektikával, a valóságban egészen más, mint a marxista dialektika.

diakronikus jelenségekre, a történelemre, illetve közelebről: a fejlettebb társadalmakra alkalmazni, hanem megmaradt a statikus életű primitív törzsek vizsgálatánál. Sőt úgy tűnik, hogy ő, egyes követőitől eltérően, a történettudományt nem is annyira átalakítani, mint inkább megkerülni akarta, mint valami olyan régi utat, amelynél már jobbal, korszerűbbel rendelkezünk. Lévi-Strauss kissé nehezen megfogható utalásai a történelemre ugyanis olyasmint sugallnak, mintha szerinte a történettudomány és a strukturális antropológia ugyanazt tenné, de kétféle: diakronikus, illetve szinkronikus úton. Az antropológus – írja Lévi-Strauss – a történelmet „olyan stúdiumnak tekinti, amely a sajátjának kiegészítője. Az egyik időben, a másik térben tárja fel előttünk a társadalmak sorát. S a különbség még kisebb, mint látszanék, mivel a történész a letűnt társadalmakról oly pontokon igyekszik képet adni, amelyek azok számára egykor a jelent képviselték, míg az etnográfus mindent megtesz, hogy rekonstruálja azokat a történeti fokozatokat, amelyek megelőzték a társadalmak jelenlegi formáját.”⁵⁵

E megfogalmazással azonban nem lehet egyetérteni. A történettudomány nemcsak időben vizsgálja a társadalmakat, hanem természetesen térben is. Az „antropológus” pedig, ha történeti folyamatokat kezd rekonstruálni, akkor vagy maga is a történész funkcióját látja el, vagy pedig helytelenül, dilettáns módon jár el. De ez még korántsem minden. Lévi-Strauss ugyanis azt is állítja, hogy a történelem mint a múlt eseményeire való emlékezés, a gondolkozó ember jelenének, és nem múltjának alkotja részét. Majd ehhez a megállapításhoz – amelyben van bizonyos rész-igazság – hozzáteszi, hogy az ember számára minden felidézett tapasztalat jelenidejű, mint ahogy a természeti tájban is egymás mellett vannak jelen ősi és újabb geológiai képződmények, vagy növényfajták. Szerinte a történelem, „ahogy a geológus és a pszichoanalitikus látja”, a „történészek történelmétől” eltérően arra irányul, hogy időben „életkép módján” öntse formába a „fizikai és pszichikai univerzum bizonyos alapvető sajátságait”. A múlt eseményei tudatunkban szerinte csak mítoszként élnek tovább, amelynek egyik fő jellemzője, hogy az események időrendje benne irreleváns, és amelynek sajátos logikáját, a „mytho-logikát” strukturalista elemzéssel kell rekonstruálni. A kör ezzel mégis bezárul. S talán már szükségtelen is mondanunk, hogy mégis csak határozottabban különbséget kell tennünk a múlt, a történeti folyamat objektív valósága, vagyis a történettudomány tárgya, illetve azon mód között, hogy e valóság tudatunkban – nyilvánvalóan ott sem pusztán mítoszként – tükröződik.

Mindezek után alighanem célravezetőbbnek ígérkezik, ha nem a strukturalista elemzést alkalmazzuk a történelemre, hanem megfordítva: a történeti elemzést a „strukturális antropológiára”, egy újabb, kis tudománytörténeti kitekintéssel. Így a dolgok mindjárt világosabban elrendeződnek.

A strukturalizmus, a svájci Ferdinand de Saussure (†1913) kezdeményéből, eredetileg a nyelvtudomány területén bontakozott ki. A XX. század harmincas éveiben ennek a mind jelentősebb, szinte domináns szerephez jutó, nyelvészeti irányzatnak egyik legfontosabb központja a prágai nyelvészeti iskola volt. Ennek fő alakja, Roman Jakobson 1939 után egy ideig Stockholmban talált menedéket, majd, még a második világháború alatt, New Yorkban folytatta tevékenységét. Arra, hogy ez az irányzat a nyelvészetben mily

⁵⁵ *Claude Lévi-Strauss: The Savage Mind. London. 1966. 256–264.*

fontos pozitívumot képviselt, hadd idézzem egy nemzetközi hírű, kitűnő nyelvtudós, egykori Eötvös kollégiumi évfolyamtársam és régi barátom, a sajnos már 1973-ban elhunyt Lotz János véleményét.⁵⁶ E vélemény illetékességét külön aláhúzza az, hogy Lotz, mint a stockholmi egyetem magyar intézetének vezetője, már Svédországban kapcsolatba került Jakobsonnal, majd pedig az ő javaslatára kapott meghívást 1947-ben New Yorkba, a Columbia egyetemre, először vendégtanárként. Jakobson és Lotz közös tanulmányt is írt utóbb a mordvin népdalok versrendszerének axiomatikájáról. Lotz szerint a nyelvi hisztorizmus irányzatának „igaza van abban, hogy a nyelv történelmi valóság, és a szinkron állapotok csak a történelmi folyamatban léteznek”. Ugyanakkor azonban az is világos, hogy „a történelem folyamán állandóan léteznek nyelvi állapotok, amelyekben bizonyos belső összefüggések vannak”, és amelyek „fényt vetnek a rendszerre magára”. S ezeket vizsgálja a strukturalizmus. „Az utolsó fél század lényeges pozitív gondolatai” a nyelvészetben „a strukturalizmustól származnak”. Ilyenek például: „(1) a variánsok mögött az egységek keresése a nyelvi funkciókban; (2) az egységek közötti összefüggések, viszonyok, az oppozíciós rendszerek kutatása; (3) a nyelvi összefüggések pontos és kifejtett leírása; (4) az emberi nyelvre vonatkozó, általános érvényű megállapítások. Ezek mind olyan maradandó eredményei a strukturalizmusnak, amelyeket a hagyományos nyelvészet alig érintett.”

Ugyanakkor viszont Lotz kifejezésre juttatta a nyelvészeti strukturalizmussal kapcsolatos fenntartásait is. „Nem fogadom el a strukturalizmusban vallott dualizmust struktúra és matéria között, a struktúrának valamilyen idealizált egzisztenciát igényelve, például a fonémának a beszédhanggal szemben vagy a szintaktikai struktúrának a jelentéssel szemben... Nem fogadom el a strukturalizmusnak antipszichológiai és anti-nyelvszociológiai változatát sem, mely csak a tiszta »formát« tekinti a nyelvészet jogos tárgyának... Ugyancsak elutasítom mint grammatikai modellt a strukturalizmuson belül az amerikai formalizmust... A nyelv nem forma, és a szemantikai viszonyítás nem utólag csatolható a formához, hanem eleve adva van a nyelvben.” – „A strukturalizmus általában, ha a hegeli dialektika szemszögéből nézzük a nyelvészet történetét, antitézisnek felel meg, oly iránynak, amelyben egyes problémák hangsúlyt kapnak inások rovására, és szintézissel, pluralizmussal fog folytatódni – véleményem szerint – a közeljövőben.” Lotz egyébként azt is hangsúlyozta, hogy „a nyelv egyedi valóság a világmindenségben”, és így „a nyelvtudomány is eltér minden más tudománytól”. Ezért „illúzió azt hinni, hogy egyszerűbb tárgyú tudományok, mint a fizika vagy matematika, módszereikkel a nyelv teljes leírásának prototípusát adhatnák”. A valóságban ugyanis a matematikai, logikai stb. modellek a „nyelv teljességét nem tudják leírni”, a matematikai logikából a nyelvészek inkább csak „bizonyos technikai fogásokat, leírási módszereket” tanulhatnak.

E higgadt és kiegyensúlyozott szakvélemény kiemeli a strukturalizmus pozitívumait a nyelvészetben, de ugyanakkor figyelmeztet bizonyos túlzásaira, sőt részben arra is, hogy a nyelvtudomány és más tudományok módszerei nem cserélhetők fel egymással minden további nélkül. Ez az álláspont nemcsak semmi nehézséget nem okoz a történettudománynak, hanem – mint személyes tapasztalatból tudjuk – a történeti modellalkotás

⁵⁶ Lotz János: Szonettkoszorú a nyelvről. Bp. 1976, 5–6.

elveivel jól összehangba hozható.⁵⁷ A bajok, mint rendszeren, most is ott kezdődnek, ahol valaki a hasonlóságot identitásnak, a részigazságokat pedig teljeseznek képzele, és így a hibák halmozódását idézi elő.

Jakobson szerint⁵⁸ a kisgyermek, az emberi test felépítése következtében, az alaphangokat (fonémákat) a hangenergia (tömörtség – szórtság), illetve a hangmagasság (alacsony – magas frekvencia) ellentétpárjai szerint tudja megkülönböztetni. Így alakul ki az $u \leftarrow a \rightarrow i$ magánhangzós háromszög (vocalic triangle), illetve a $p \leftarrow k \rightarrow t$ mássalhangzós háromszög (consonant triangle). A fonémák közti komplex oppozíciós rendszerek a különböző nyelvekben mind ezek sokirányú továbbfejlesztéséből jönnek azután létre. Jakobson fő elméletének fontosságát (az általános és ezért közös fonetikai jelenségek disztinktív jellegéről) az újabb strukturalista nyelvészet is elismeri, bár ugyanakkor már túl egyszerűnek és így helytelennek tartja az ő elemzésének mereven bináris formáját, mivel úgy látja, hogy a beszédhang és a szemantikai jelentés kapcsolatát sokkal bonyolultabb mechanizmus hozza létre, mint az a számjegyek nyomtatásával működő, elektronikus számítógép-modell, amelyből Jakobson alapján véve kiindul.⁵⁹

Mindez ide csak annyiban tartozik, hogy Lévi-Strauss elsősorban innen, Jakobson-tól, a nyelvészettől vette át a strukturalizmust, az oppozíciós háromszögek, a bináris ellentétek és a számítógép-modell elméletét, vagyis azzal együtt, ami a nyelvészetben helytállóan bizonyult, azt is, ami a nyelvészetben sem bizonyult egészen helytállóan. Lévi-Strauss eredetileg jogot és filozófiát végzett a párizsi egyetemen. 1934–1937 között Saõ Paulóban szociológiát tanított, majd 1938/39-ben Közép-Brazíliában járt egy expedícióval. A háború alatt, a francia összeomlás után, 1941-ben sikerült New Yorkba jutnia, ahol a New School of Social Research munkatársa és így Jakobson kollégája lett. Első olyan tanulmánya, amelyben a nyelvészeti strukturalizmust már az antropológiára próbálta alkalmazni, Jakobsonék „New Yorki Nyelvészeti Köre” folyóiratának hasábjain, 1945-ben látott napvilágot.⁶⁰ Ezt követte, pár év múlva, már Párizsban, a „rokonság elemi struktúráiról” írt munkája (1949),⁶¹ majd önéletrajz-szerű könyve, a *Tristes tropiques* (1955), amely magyar fordításban is hozzáférhető,⁶² valamint az elméletét összefoglaló „strukturális antropológia” (1958), amelyet fent már idéztünk. Már a Collège de France „szociális antropológia” tanszékének betöltőjeként (1959-) tette közzé tanul-

⁵⁷ Az 1970-es évek elején Lotz, akkor a washingtoni Center for Applied Linguistics igazgatója, felkért a magyar nyelvújítás történeti modelljének kidolgozására a nyelvi standardizáció általános modelljén belül, és egyben felhívta figyelmemet az újabb külföldi szociolingvisztikai irodalomra. Megbeszéléseink során, a tanulmány készítése közben is, világosan kitűnt, hogy a történeti modellről vallott nézeteink egymással összhangban állnak. Eredményeimet, miután Lotz közbejött halála miatt a tervezett formában, külön nem láttak napvilágot, rövidítve beillesztettem a XVIII. századi Magyarország művelődéséről írt munkámba (s. a.).

⁵⁸ R. Jakobson – M. Halle: *Fundamentals of Language*. The Hague. 1956. Vö. Sziklay László: A cseh strukturalizmus, *Kritika*, 1968, 3. sz.; és *uő.*: A prágai iskola. *Kritika*, 1966. II. sz.

⁵⁹ Noam Chomsky: *Syntactic Structures*. 1957.

⁶⁰ Claude Lévi-Strauss: *L'analyse structurale en linguistique et en anthropologie*. Journal of the Linguistic Circle of New York, 1945. I. 2.

⁶¹ *Les structures élémentaires de la parenté*. Paris. 1949.

⁶² Szomorú trópusok. Bp.

mányait a mai totemizmusról és a „vademberi gondolkozásról” (1962),⁶³ majd pedig 1964-től kezdve vaskos kötetait a mítoszokról.

Lévi-Strauss tulajdonképpen „antropológiai”, vagyis etnológiai tanulmányaival itt nem kell közelebbről foglalkoznunk. Elég annyit megjegyeznünk, hogy szakmai bírálói szerint ezek nem annyira empirikus megalapozottságúak, mint inkább váratlan, ötletes, gondolatébresztő okfejtésük, asszociatív gazdagságuk miatt keltenek, méltán, feltűnést. Az olvasó, aki e rendszerint szellemes, olykor kápráztató fogalmi játékot követni tudja, néha mintha már olyasmit gyanítana, hogy bűvészmutatvány szemtanúja. Az esetleges aggodalomról azonban, hogy talán vele is játszanak, végső fokon éppúgy az olvasó tehet, mint arról, ha olykor netán valóban ez történik vele.

Lévi-Strauss legjobb angol kritikusa, Edmund Leach, aki az angol „funkcionalista” etnológia, közelebbről a lengyel származású B. Malinowski (1884–1942) iskoláján nevelődött, bár azon már részben túlhaladt, éppen az alapos, elmélyült, helyi vizsgálatok hiányát veti szemére, amelyek nélkül egyetlen kis, törzsi közösségről sem állapítható meg, hogy miként „funkcionál”.⁶⁴ Az a kutató, aki nem folytat ily hosszabb megfigyelést, hajlamos lesz olyan, futó benyomások, közvetítés, tolmácsolás alapján kialakított első modellekkel dolgozni, amelyekről csak tartós ellenőrzés során derül ki, hogy mennyire tévesek, mennyi bennük a szubjektív feltételezés vagy éppen előítélet. Leach szerint Lévi-Strauss nem kezeli kellő kritikával forrásanyagát, amelyben mindig azt találja meg, ami logikai konstrukcióinak éppen megfelel, túl könnyen általánosít, s az ellenpéldákat, bármily számosak, egyszerűen figyelmen kívül hagyja. Így Freud nyomán egész elméletet épít fel arra, hogy az incestusz minden társadalomban tabuként tiltva volt, ami természetesen nem igaz. A rokonsági fokok elnevezésének rendszerében, amely a funkcionalisták szerint a mindenkori társadalmi feltételeket tükrözi, ő mindjárt az emberi gondolkodás egyetemes érvényű jellemzőit akarja felfedezni.⁶⁵ A sort folytatnunk szükségtelen. Nem e részletek érdekelnek, bár az empiria ily fölényes kezelése bennünk, történetekben, valljuk be, eleve bizonyos aggodalmat ébreszt.

Az elmélet, a sok részlet mögött, alapjában véve a strukturalista nyelvészet azon megállapításából indul ki, hogy az ember a beszéd alapjául szolgáló hangelemeket, a fonémákat, bináris ellentétek segítségével különbözteti meg egymástól. Az emberi agy tehát, feltehetőleg, sajátos módszerként, bináris ellentétekkel dolgozik más téren is. A külvilág, a tér és az idő kontinuumát, folyamatosságát, érzékszerveink stimulusainak rendezése és értelmezése során, részekre, szeletekre, színekre, formákra, eseményekre vágja szét. S ha valamit alkot, például történelmet ír, akkor is ezt az eljárást követi. Így azután az emberi kultúra termékei ugyanezt a struktúrát és egyben azt a módot tükrözik, ahogy a külvilágot érzékelni tudjuk. A bináris ellentétekből az emberi agy mátrix algebraát csinál. A kultúrákban a közös készletekhez tartozó, lehetséges struktúrák egy-egy algebrai változata érvényesül. Végső fokon tehát a kultúra az emberi agy mechanizmusát tükrözi.

⁶³ *Claude Lévi-Strauss: La pensée sauvage*. Paris. 1962; angol változatban: *The Savage Mind*. London. 1966. (A francia és az angol cím nem egészen fedi egymást!) A társadalomtudományoknak modellek alkalmazását ajánlja, saját értelmezésében, *uő.*: *Critères scientifiques dans les disciplines sociales et humaines*. Aletheia, 1966, 4. sz.

⁶⁴ *Edmund Leach: Lévi-Strauss*. London. 1970.

⁶⁵ *E. Leach: i. m. 19–20, 95–96, 403.*

Így azután Lévi-Strauss nem is habozott a magánhangzós háromszög mintájára megalkotni például az élelem háromszögét (főtt ← nyers → rothadt), amely aztán éppúgy tovább bonyolítható.

A strukturalizmus megállapításai azonban, mint láttuk, mégis csak a nyelvi jelenségekre vonatkoztak. Érvényüket Lévi-Strauss úgy próbálta kiterjeszteni, általánosítani, hogy valami formában „nyelvnek” (langage) minősített egy egész sor más, különböző megnyilvánulást is. S ennek alátámasztása érdekében a társadalmat olyan kommunikációs rendszernek fogta fel, amelyen belül az emberek nemcsak szavakkal, a verbális nyelv útján, hanem másként: magatartással, szokásokkal, ajándékokkal is jelt adnak egymásnak, kommunikálnak egymással. Ily módon a ruhától a lakáson át az ételekig és a társas érintkezés ilyen vagy olyan előírásáig minden valami jelentéssel, kóddal bír, vagyis a langage, a nyelv szerepét tudja játszani. A szavak és a társas érintkezési formák vagy az ajándékok mind jelek, s egyben mind információk.

Így jutunk el a „struktuális antropológia” másik nyilvánvaló – bár ritkábban észrevett – forrásához, a kibernetikához. A társadalom, mint önvezérlő kommunikációs rendszer, amelyben a verbális és nem verbális „nyelvi” jelek továbbítják az információt: ez a „modell” a kibernetika nélkül még Lévi-Strauss fantáziájából sem születhetett volna meg. Ne felejtjük: New Yorkban vagyunk, ahol Jakobson is, Wiener is éppen akkoriban működött. A találkozás, témában, térben és időben, túl feltűnő ahhoz, hogy pusztán véletlen legyen. A kérdés csak az, hogy ez a nyelvészetre épült „szociálwienerizmus” nem rejt-e magában, az egykori szociáldarwinizmushoz hasonlóan, kisebb-nagyobb hibaforrásokat.

Kommunikáció, Lévi-Strauss szerint, minden társadalomban több szinten történhetik, a nőktől kezdve a javakon és szolgáltatásokon át a kifejezett üzenetekig. Nézzük meg például azt a különös metamorfózist, amelynek során a nők is „nyelvvé” alakulnak át. Lévi-Strauss szerint a „házassági szabályokat és rokonsági rendszereket” úgy kell felfognunk, „mint valamiféle nyelvet”, amely a kommunikációt szolgálja egyének és csoportok között. Az, hogy az „üzenetet” itt a nők alkotják, akik a klanok, családok közt „cirkulálnak” és nem a szavak, mint a tulajdonképpeni nyelv esetében, szerinte „semmiképpen nem változtat azon a tényen, hogy a két esetben tekintetbe vett jelenség *identikusan ugyanaz*”.⁶⁶ De hát hogyan változtatna! Már hogy volna ugyanaz! A részbeni hasonlóságot, a bizonyos mértékű analógiát aligha lehet ily egyszerűen teljes azonosság-
nak, identitásnak minősíteni. A nők, főleg exogám házasság esetén, valóban képviselhetnek bizonyos „jeladást” és „üzenetet” is. Bizonyos fokig valóban elláthatnak ilyen funkciót is. De ettől még nem válnak nyelvvé, szavakká, és ha elmentek, általában ott is maradnak, nem „cirkulálnak”, mint a szavak. Nyilvánvaló, hogy mégsem *csak* üzenetet képviselnek. S többé-kevésbé ugyanez áll a minden további nélkül ugyanígy „nyelvvé” átminősített más jelenségekre: ajándékokra, szolgálatokra, szokásokra, függetlenül attól, hogy ezeknek mind valóban meglehet a maga jeladási funkciója is. Aki a sok sziporkázás, a sok érdekes megfigyelés és ötlet között a tényleges gondolatmenetet még követni tudja, az sorozatosan ily elemi zökkenőre, hibákra bukkan. Az exogámiát illetően például – amelyet egyszerűen az incesztusz-tabu másik oldalának tekint – Lévi-Strauss valami olyanféle szociáldarwinista elméletet követ, amelyet a múlt századi angol antropológus

⁶⁶ Claude Lévi-Strauss: *Anthropologie structurale*. Paris. 1958, 69.

Edward Tylor képviselt, és amely szerint a törzsek politikai szövetségkötések céljából adták át asszonyaikat, másként erősebb ellenfeleik kiirtották volna őket. Tehát a külpolitikai számítás megelőzte volna az emberi gondolkodás oly ősi, egyetemes attribútumát, amilyennek Lévi-Strauss, az elemi rokoni struktúrák között, a feleség-nővér megkülönböztetést tekinti? De még ha hajlandók is volnánk, mint nem vagyunk, ezeken a buktatókon szó nélkül átsiklani, vajon hová jutnánk tovább? Lévi-Strauss az emberi gondolkodás, az emberi szellem (*esprit humain*) egyetemes, időtlenül érvényes jellemzőit keresi. S mivel a mai emberben, a mai társadalomban ezeket már sok kulturális mozzanat elfedi, az eredeti, „egyszerűbb” modellt a primitív törzsi életben, az ősi, vad állapotú emberben próbálja felfedezni. S annak is tudatalattijában, amely a bináris ellentétekkel dolgozó, sajátos alap-logikát és az ezen épülő struktúrákat állítólag még zavartalanul, ösztönösen működteti. Persze elkerülhetetlen megint közbeszólnunk: ha az emberi kultúra (mint fent láttuk) Lévi-Strauss szerint mindig, ma is agyberendezésünk állítólag bináris működését tükrözi, akkor hogyan takarhatja el ezt ez a kultúra, minél fejlettebb, annál inkább? S egyáltalán: az emberi agy funkcionálása szabja-e meg egyszerűen a kultúrák jellemzőit, vagyis az ezek alapjául szolgáló gazdasági-társadalmi folyamatokat is? A valóságban azt sem bizonyítja semmi, hogy az emberi gondolkodás mindig bináris oppozíciókkal dolgozik, illetve, hogy *csak* azokkal dolgozik. Ez még a vad állapotú törzseknél sem bizonyítható, nem szólva arról, hogy bárminő sajátos logika náluk még kevésbé érvényesülhetne emócióktól, szorongásoktól, represszióktól stb. mentesen, semlegesítve, úgy, hogy matematikailag kezelhető legyen. De feltéve, bár meg nem engedve, hogy a vad állapotú ember tudatalattija csak bináris ellentétekben működik, és így a külvilágot, a természetet – Lévi-Strauss szerint – csak tökéletlenül adja vissza: akkor miért kell most, modern tudományos módszer címén ezt a tökéletlent újra előtérbe hoznunk, visszaesve arra a szintre, amelyről, ha volt ilyen, az ember, ha igaz, nagy nehezen valamennyire már kiemelkedett? Más kérdés ugyanis az, hogy az ősi, tudatalatti logika, amennyiben volt ilyen, miként működött. És egészen más kérdés megint az, hogy ma milyen logikával és módszerekkel végezhetünk tudományos vizsgálatot. Az ember kitalálhatta a folyamatosan gördülő kereket, bár ő maga két lábon, lépegetve jár. Vajon ok ez most arra, hogy gépkocsiját lépegetővé szerelje át?

A kép, főleg a XVIII. század specialistáinak, egyre ismerősebb. Újra felbukkan a rousseau-i józan vadember, ahogy a Collège de France tanszékén, Párizs vibráló életének közepén ma elképzelik. Ez a nyomorúságtól, portól, piszoktól, éhségtől, félelemtől mentes vadember olyan, bináris ellentétekre épülő, szigorú matematikai logikával rendelkezik, amelyet mi, szegény mai emberek, mindennapi tudatunkkal, valljuk be, néha alig tudunk követni, viszont amilyenek alapján a mai elektronikus számítógép működik. A számítógépet persze valóban így *kell* felépítenünk, mivel a számítógépnek *nincs* öntudata, és másként nem is működhetik. Vajon nem ez adta a mintát, valami módon, az új vadember tudatalattijához? Egykor, a XVIII. század első felében, La Mettrie, a newtoni mechanika nagy felfedezései nyomán, az embert is mechanikai modellnek, óraműnek képzelte. Két évszázad múlva Lévi-Strauss, a kibernetika felfedezései nyomán, az ember modelljének a bináris ellentétekkel dolgozó, elektronikus computert tekinti. Vagyis, magasabb szinten és más feltételek között ugyanazt a hibát ismétli meg. Ez történelmileg érthető és megmagyarázható. De ezzel történelmet sem megérteni, sem megmagyarázni nem lehet.

Még pontosabban: még akkor sem lehetne, ha fenti kifogásaink sorra mind eliminálhatóknak bizonyulnának, ami meglehetősen valószínűtlen. Arra ugyanis mindazon, a miénknél nagyobb megértés ellenére, amelyet a francia történészek honfitársuk iránt tanúsítanak, már Braudel rámutatott, hogy a „strukturális antropológia” nemcsak egészen kicsiny, primitív mikro-társadalmakkal, hanem ugyanakkor olyan végtelen hosszú időtartamokkal dolgozik, amelyek az embert és a történelmet alapjában véve időtlenítik.⁶⁷ Ily módszerrel, végső fokon, csak olyan általánosságokra juthatunk, amelyek alapjában véve vajmi keveset mondanak. A történelem pedig, tudjuk, hosszabb vagy rövidebb, de nem végtelen időtartamú folyamatokkal, struktúrákkal, jelenségekkel dolgozik. A történelmet a fejlődés, a változás, az átalakulás vagy éppen a haladás is érdekli. Sőt talán éppen elsősorban az.

Összehasonlítás és absztrakció

A történelmet tehát nem lehet megkerülni. A történettudományt sem lehet a szomszédból kínált, időtlen modellekkel helyettesíteni. Sőt tévednek a maguk módján azok a történészek is, akik, ha nem is szakmájuk helyett, de azon belül, bizonyos korlátok között, szintén próbálkoznak időtlen vagy majdnem időtlen modellek alkalmazásával. Rendszerint úgy, hogy egy jelenséget, magyarázatát keresve, valamilyen adott szituációra vezetnek vissza, és felteszik, hogy az emberek, ha bárhol és bármikor ilyen szituációba kerülnek, ugyanúgy viselkednek, tehát a szituáció időtől és tértől mintegy függetlenül, mindig ugyanazt produkálja. Ezért beszélünk ilyenkor szituációs modellekről.

Jellemző példa erre az a modell, amely a határvidék (frontier) történeti szerepéről szóló, Turner-féle tézisre épült. Azzal a régebbi felfogással szemben, amely az amerikai politikai gondolkodás és intézmények eredetét Angliára, vagy éppen ősi, germán hagyományokra vezette vissza, F. J. Turner az amerikai politikai fejlődés saját, autochton vonásait hangsúlyozta. Ennek alátámasztására viszont feltételezte, hogy szoros összefüggés állt fenn az amerikai politikai demokrácia és a nagy, nyugati határvidék között. Ez utóbbi ugyanis olcsó földet és szabadabb mozgást adott, biztonsági szelepként, az új települőknek, akik azután mindinkább elszakadtak a keleti partvidék és egyben Európa hagyományaitól.⁶⁸ Hozzátehetjük, hogy ezt a feltételezett összefüggést azután utóbb mások megpróbálták általánosítani, kutatva különböző határvidékek ilyenféle funkcióját a világ más részein is.⁶⁹ Turner elméletének azonban számos amerikai bírálója akadt. Ezek kimutatták, hogy általában nem a nincstelenek költöztek nyugatra, hogy az elszegényedett farmerek esetében inkább éppen a keleti városok működtek biztonsági szelepként, valamint hogy a nyugatra települt pionírok mindenütt siettek a keleti politikai intézmé-

⁶⁷ F. Braudel: i. m. 72–73.

⁶⁸ Frederick J. Turner: *The Significance of the Frontier in American History*. Madison. 1894; *uő.*: *The Frontier in American History*. New York. 1920.

⁶⁹ Speciálisan a magyar Alföldre próbálta ezt alkalmazni Werner J. Cahnman – A. N. J. Den Hollander: *The Great Hungarian Plains: A European Frontier Area*. In: *Comparative Studies in Society and History*, III/1, 2, 1960–1961, 74–88, 155–169. Hollander előzőleg 1947-ben, külön munkát szentelt, holland nyelven, a magyar Alföld települési formáinak, amelyeket főleg Györffy István kutatásai nyomán írt le, itt is beszélt már az Alföld „európai határsáv” jellegéről, de főleg arra hivatkozva, hogy itt keleti és nyugati elemek találkoznak. Általában az európai expanzió egész történetére alkalmazza: Walter P. Webb: *The Great Frontier*. Boston, 1952.

nyeket új helyükön is meghonosítani. Hatalmas síkságok, erdők akadtak más kontinensen is. Miért éppen Amerikában produkáltak volna polgári politikai demokráciát?

Újabban két szerző mégis megkísérelte, hogy Turner „téziséből”, jobb alapozás után, modellt, sőt „előrejelző” (predictive) modellt alakítson.⁷⁰ Szerintük ugyanis mégis csak volt bizonyos összefüggés az amerikai fejlődésben a határvidék és a politika közt, sőt ez az összefüggés általánosítható. A közügyek irányításában való közös részvétel, vagyis a politikai demokrácia ugyanis ott alakul ki, ahol újonnan megalakult közösségeknek életberendezésük problémáit, külső, központi irányítás híján, saját maguknak kell megoldaniuk; s ha e közösségek nagyjából homogén jellegűek, vagyis nem rendelkeznek saját, eleve kialakult kész vezetési struktúrával, akkor annak hiányát sokaknak kell együttesen pótolniuk. Ily esetben ugyanis őket könyörtelenül arra kényszeríti az élet, hogy közös erővel oldják meg azt, amit mindenképpen meg kell oldani.

Íme a már-már időtlen szituációs modell. Hiszen az eredmény olyan helyzetből következik, amely elvileg bárhol, bármikor előfordulhat. A valóságban azonban ez a modell így csak azért időtlen, mert kimaradt belőle egy fontos tényező: az az ember, aki nemcsak „az ember” általában, immanens jellemzőivel, hanem ugyanakkor mindig adott társadalmaknak is produktuma. Az marad, költözzék bárhová. S az eredeti társadalom indításait, az ott szerzett készségeket, véleményeket, pozitív vagy negatív értelemben, viszi magával akkor is, ha attól többé-kevésbé elszakad, és ha kezd új hagyományokat kialakítani. Akkor is, ha valamit ugyanúgy, de akkor is, ha valamit esetleg másként, jobban akar megvalósítani. Az új tapasztalatok súlya mindinkább nőni fog. A kiindulást azonban a hozott tapasztalatok lehetőségi körén belül kell keresnünk. Kiszakadt, elvándorolt telepések, néprészek és nagy területek valóban lehettek s voltak sokfelé, különböző időkből. De vajon feltehetjük-e, hogy a IX. századi pásztortársadalmak fiai a sztyeppén ugyanazt a megoldást, politikai formát produkálták szorult helyzetükben, mint a polgári forradalmon már átesett, angol társadalom leszármazottjai az Újvilágban? Aligha, ha csak össze nem tévesztjük az Engels-féle katonai demokráciát a polgári politikai demokráciával. Vagy, még mindig az Újvilágban maradván, azok a francia telepések, amelyek a XVIII. század első felében még éppen nyugatról, a „szabad” vadon felől vették körül, hatalmas félkörívben, az angol kolóniákat, vajon szintén a politikai demokrácia bölcsői voltak? Benyomásunk szerint sokkal inkább a francia abszolutista állam távoli, kissé módosult lecsapódásai, bár ugyancsak kezdődő, saját tradíciókkal. A problémák könyörtelen nyomására megoldást kereső közös erőfeszítéseket is kissé eltérő módokon lehet biztosítani. Esetleg úgy, hogy előbb, bármi áron, megteremtik a helyi hierarchiát. Ezeket az eltéréseket csak akkor nem vesszük észre, ha magától értetődően általános emberinek, tehát időtlennek tekintjük magát a polgári politikai demokráciát, amely pedig nagyon is hosszú történeti fejlődésnek volt produktuma. Bizonyos hasonló vonások persze valóban adódnak magából a „szituációból” is. Ezek azonban az absztrakciónak csak jóval magasabb szintjén körvonalazhatók, mint amelyen ez a Turner-féle tézisre épült modell mozog. Ha viszont ezt a modellt a kihagyott tényezővel kiegészítjük, akkor annak időtlensége megszűnik, absztrakciós szintje pedig arra megy vissza, amelyről az amerikai politikai fejlődés XVIII–XIX.

⁷⁰ Stanley Elkins–Eric McKittrick: A Meaning for Turner's Frontier. *Political Science Quarterly*, Sept. 1954, 321–353; = *uők*, *Thurner Thesis: Predictive Model*. In: *Saveth*; i. m. (1964), 379–399.

századi története valóban megközelíthető. A szituációs modellnek tehát az a fő hibája, hogy túláltalánosít bizonyos tanulságokat, amelyek minden tényező figyelembevételével, az absztrakciónak valamivel alacsonyabb szintjén, modellalkotásra valóban használhatók.

Minél széleskörűbb érvényt akar valaki egy modellnek biztosítani, annál magasabb absztrakciós szinten kell azt megalkotnia. Egy amerikai szociológus például megfigyelte,⁷¹ hogy Pierpont Morgan és társai, a vezető amerikai üzletemberek, másként nyilatkoztak meg „befelé”, egymás között, és másként „kifelé”, a nyilvánosság előtt. A közvéleményt ugyanis arról biztosították, hogy mindenkor az ő sikerüktől függ az egész nemzeté. E megfigyelést azután a szerző megpróbálta általánosítani. Szerinte ugyanis minden uralkodó osztály mindenkor ilyenféle ideológia segítségével igyekezett presztízsét, kiváltságos helyzetét az esetleges fenyegetésekkel szemben megvédeni, a római vagy az angol birodalomban egyaránt. Valami igazság természetesen van e megállapításban. Nyilvánvaló azonban, hogy a modell érvényesítési körének kiszélesítésével együtt egyre emelni kell az absztrakció szintjét. Az amerikai modellből el kell hagyni egy sor helyi specifikumot ahhoz, hogy általában a polgári társadalmakra vonatkozzék. S még további elemeket, több lépcsőben is, ahhoz, hogy elérje a feudális társadalmakat, és hogy végül csak az maradjon benne, elvileg, ami az osztálytársadalmakban általában mind megtalálható, — s ez már csak kevés lesz és meglehetősen általános.

Azt is hozzátehetjük, hogy viszonylag szűkebb körű problémák nagyon magas szintű, általános modellizálásával kísérletezni már csak azért is célszerűtlen, mivel olyankor végeredményben néhány általánosságon, szinte közhelyen kívül szinte minden kihull a szűrőn. Ilyen magas absztrakciós szintű modellalkotásra alapjában véve csak az olyan, valóban átfogó jellegű és tematikájú probléma alkalmas, mint például az alap és felépítésmény viszonyái, — mert hiszen amit erről tudunk, az tulajdonképpen maga is modell, de oly magas szintű, hogy már közvetlenül az elméletbe megy át.

A konkrét, adott vagyis kevésbé általános történelmi folyamatok, összefüggések, struktúrák modellizálása, tényleges sikerrel, inkább az absztrakciónak kevésbé távoli szintjén, az empiriához valamivel közelebb történhetik, — bár még így is végtelen sok változatban. Ezen a szinten, vagy inkább szinteken viszont egyszerre használhatóvá válnak a többi társadalomtudomány által kínált, különböző modellek is, feltéve, hogy már azok sem időtlenek, hanem ugyancsak a tér, idő és az absztrakció hasonló szintjén mozognak a maguk témakörén belül. S így tud mindjárt helyreállni, vagy talán inkább: létrejönni a társadalomtudományok közti rokon együttműködés. Az időtlen modellekkel a történész nem tud mit kezdeni, azon túlmenően, hogy esetleg, mint láttuk, védekeznie kell ellenük. Az időben, térben konkretizálható modelleket viszont annál jobban alkalmazni tudja. A *take off*, a bizonyos évi rátát állandóan meghaladó gazdasági növekedés, amely, konkrét történelmi folyamat velejárójaként, Angliában a XVIII. század végén, másutt később vette kezdetét, vagy esetleg még azóta sem, olyan közgazdasági modellt nyújt, amelyet a gazdaságtörténetben ma már általában alkalmazni szoktunk, attól függetlenül, hogy esetleg nem fogadjuk el szerzőjének minden általános, elméleti megállapítását.⁷² Hogy az „időtlenesség” gyakorlati szempontból is mennyire nehezíti a társadalomtudományok közti

⁷¹ *Sigmund Diamond*: The Reputation of the American Businessman. Cambridge, Mass. 1955.

⁷² *W. W. Rostow*: Process of Economic Growth. London. 1953. Vö. uő.: The Interrelation of Theory and Economic History. The Journal of Economic History, 1957, 509–523.

együttműködést, azt egy másik, hazai példával is érzékeltetni tudjuk. A magyar néprajztudomány, gondos munkával, gazdag folklór anyagot gyűjtött össze. Ennek nagy tömbjeivel azonban a történész vagy az irodalomtörténész nehezen kezdhet bármihez mindaddig, amíg a mese-hagyomány, a balladák vagy a lírai dalok zöme – hogy folklorista szerző szavait idézzük⁷³ – évszázadokkal csúsztatható előre-hátra, nem egyszer úgy, hogy szinte a honfoglalástól 1848-ig nincs biztos fogódzónk. A régi, hagyományos paraszti szinten, a szóbeli műveltségén lejátszódó folyamatok ugyanis, bár igen lassan változnak, mégsem időtlenek, hanem történeti jellegűek, és ezért emlékmagyagok is jobban tagolható jelen állapotánál. Éppen modell-alkotási kísérletek jelezték újabban, hogy például a balladák a XIV. századnál nem lehetnek régebbiek, vagy hogy a személyes líra a hivatásos irodalomban, az uralkodó osztály művészetében is csak a XV–XVI. századtól kezdve jelentkezik, a folklórban tehát még utóbb. Ilyen modellek birtokában majd a történész is eredményesebben közelítheti meg a széles néprétegek művelődésének történetét.

Az időtlenítésben rejlő hibát nemcsak akkor követjük el, ha egy-egy modellt túlzottan általánosítunk, hanem más változatban akkor is, ha bizonyos, külsőleges, látszólagos hasonlóságok alapján olyan, időben és térben meghatározottabb, de egymástól mégis távoleső jelenségeket próbálunk közös nevezőre hozni, amelyek alapján véve más történeti folyamatok és összefüggések tartozékai. Az antik világban is voltak gazdag vállalkozók. De ennek alapján antik „kapitalizmusról” beszélni csak a történelmi fejlődés félreértésével lehet.⁷⁴ Az antik és az újabkori polgári társadalmak persze egyaránt az emberiség történelmi fejlődésének részei. De egymáshoz mégsem látszat-hasonlóságok alapján, közvetlenül, hanem csak az absztrakciónak sokkal magasabb szintjén, a nagy folyamat egészen belül, közvetve kapcsolhatók. Nemegyszer megpróbáltak különböző alapokon létrejött, látszólag hasonló felépítmenyi jelenségeket is azonosként kezelni. Ilyen az a hamis általánosítás, amely, mondjuk, a humanizmus erkölcsi fogalmának megjelenési formáit különböző korokban akarja felfedezni, a humanizmus, mint adott időben, helyen, adott feltételek között létrejött, konkrét történeti, ideológiai jelenség helyett. Vagy pedig amely ugyanígy valaminő történet feletti, józan, felvilágosult értelem megnyilatkozásait próbálja egymás után itt is, ott is megkeresni és egy szárra fűzni, mint a felvilágosodás történetét, holott a felvilágosodás nagyon is időhöz, adott feltételekhez kötött fejezete volt Európa történetének.⁷⁵ Az volt még akkor is, ha többen hajlandók benne az európai történelem egy olyan, korábbi elemeket is kumuláló, hosszúlejárátú trendjének megnyilvánulásait felfedezni, amely végső fokon, más, ellenkező tendenciákkal szemben, az ember anyagi és szellemi felszabadítására irányul. Hiszen mint jelenségsoport akkor sem időtlen, hanem a társadalmi mozgás adott feltételeit tükrözi. S ma már az is nyilvánvaló, hogy például a felvilágosult abszolutizmus a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető átmenet terméke volt a fejletlenebb európai perifériákon. Vagyis egy adott fejlődési szakaszhoz kapcsolódott, és nem volt valami olyan, időtlen jelenség, amely – egyes historikusok szerint⁷⁶ – újra meg újra felbukkant az ókortól napjainkig.

⁷³ Voigt Vilmos: Modellálás a folklorisztikában. Etnográfia, 1969, 347–430.

⁷⁴ Salvioli: Der Kapitalismus im Altertum. Stuttgart. 1912.

⁷⁵ Vö. Mátrai László: A magyar filozófia haladó hagyományainak kérdései a felvilágosodás korában. A MTA II. oszt. Közl. 1954, 285–313.

⁷⁶ Michel Lhéritier: Le rôle historique du despotisme éclairé particulièrement au XVIIIe siècle. Bulletin du Comité International des Sciences Historiques, I. 1929.

A modellalkotás műveletének lényeges része az absztrakció, közelebről az identifikáló absztrakció. Ennek segítségével tudjuk ugyanis kimutatni, hogy a felületi sokféleség, a változó részletek, a látszólagos eltérések mögött milyen jelenségek bírnak hasonló struktúrával. Az absztrakció eredményeként a modell kiszúri magából a járulékos, mellékes jelenségeket és az identifikált lényeges összefüggéseket rekonstruálja. Ami viszont azt jelenti, hogy a történeti modellalkotás útja, az identifikálással együtt, az összehasonlító módszeren át vezet. Nem meglepő, hogy a történeti modellalkotás kérdéseit szakmai oldalról az a francia történetírás kísérte a legmozgékonyabb figyelemmel, amelyben az összehasonlító módszernek, főleg a francia-belga Henri Pirenne, majd pedig Marc Bloch óta olyan nagy hagyománya volt. Pirenne kezdeményező fellépését, az 1923-i brüsszeli nemzetközi kongresszuson⁷⁷ már egy fél évtized múlva követte Marc Bloch programja az európai társadalmak összehasonlító történetéről.⁷⁸ Bloch szerint az összehasonlítás azt jelenti, hogy „eltérő társadalmi környezetekből kiválasztunk két vagy több jelenséget, amelyek között első pillantásra bizonyos analógiák látszanak, leírjuk fejlődésük görbéit, megállapítjuk a hasonlóságokat és a különbségeket, és lehetőség szerint megmagyarázzuk ezeket is, azokat is”. Történelmi szempontból tehát „az összehasonlításnak két szükséges feltétele van: a megfigyelt tények bizonyos fokú hasonlósága – ez magától értetődik – és környezetük bizonyos fokú különbözősége”, vagyis túl kell tekintenünk az országhatáron, és figyelembe kell vennünk egy-egy országon belül is a táji, helyi eltéréseket. Az összehasonlító eljárásnak viszont, folytatja Bloch, kétfajta alkalmazása lehetséges, „a célba vett vizsgálat területe szerint”, és ezek „alapelvükben és eredményükben egyaránt teljesen eltérők”. Az első eset az, hogy „olyan társadalmakat választunk vizsgálatunk tárgyául, amelyek olyan távol vannak egymástól időben és térben, hogy az egyes jelenségek között megfigyelt hasonlóságokat nyilvánvalóan nem magyarázhatják sem a kölcsönhatások, sem a közös eredet”. Marc Bloch itt elsősorban az akkori idők neves etnológusa, James Frazer híres munkájára, az *Aranyágra* utalt, amely éppen az ilyen, a föld négy sarkából, a legkülönbözőbb kultúrákból összegyűjtött adatok, kisebb-nagyobb hasonlóságok összeállításán alapult.⁷⁹ Bloch udvariasan elismeri e vállalkozás érdemeit, de azután a történelem nevében mégis sietve egészen más irányba fordul. Az ilyen távoli összehasonlítás ugyanis szerinte végül mindig csak ugyanarra a konklúzióra jut, s ez „az emberi gondolkodás alapvető egységessége vagy, ha úgy tetszik, az emberi intellektus erőforrásai-

⁷⁷ *Henri Pirenne*: De la méthode comparative en histoire. In: Comptes-rendus du IIIe Congrès International des Sciences Historiques: Bruxelles, 1923. Posztumusz kötetében is *uő.*: Histoire de l'Europe des invasions au XVIe siècle. Paris – Bruxelles. 1936. Vö. *Dominique Kosáry*: Sur quelques problèmes d'histoire comparée. Revue d'histoire Comparée, 1943, 3–32. *Witold Kamieniecki*: O metodzie porównawczej w historii. Kwartalnik Historyczny, 1948, 3. sz.

⁷⁸ *Marc Bloch*: Pour une histoire comparée des sociétés européennes. Revue de Synthèse Historique, 1928, 15–20. Magyarul: Az európai társadalmak összehasonlító történetéről. In: *Marc Bloch*: A történelem védelmében. Válogatott művek. Bp. 1974, 66–101. Vö. *W. H. Sewell*: Marc Bloch and the Logic of Comparative History. History and Theory, 1967, 208–218. *György Ránki*: Problems of Comparative History. Neohelicon, 1974/1–2, 39–63, és kny. *M. Hroch*: Összehasonlító módszer a marxista történetírásban, a módszer alkalmazásának lehetőségei és korlátai. Világtörténet, 1977, 27. sz.; eredetije: Československý Časopis Historický 1972, 631–647.

⁷⁹ *James Frazer*: The Golden Bough. London. 1890. Magyarul: az Aranyág. Bp. 1965. A bizonyos fokú párhuzam ellenére Frazer és Lévi-Strauss antropológiája egymástól lényeges pontokban eltér.

nak egyhangúsága, meglepő szegénysége az egész történelem folyamán és különösen az őskorban”, midőn az ember – ahogyan Frazer fogalmazza – „ősi” nyersségében kidolgozta a maga „életfilozófiáját”. Ez lényegében véve egybevég azzal, amit fent a nagyon általánossá emelt absztrakciókról próbáltunk megállapítani. Ezzel szemben Bloch határozottan „az összehasonlító módszernek egy másfajta alkalmazása” mellett foglalt állást, és annak bevezetését javasolta Nyugat- és Közép-Európa középkori társadalmainak vizsgálatában. Ez a pontosabb, tudományosan megalapozottabb eljárás abból áll, hogy „szomszédos és kortárs társadalmakat állítunk egymással párhuzamba, amelyek szüntelenül befolyásolják egymást, amelyeknek fejlődésére, éppen közelségük és egyidejűségük folytán, ugyanazok az okok hatnak, és amelyek, legalábbis részben, közös forrásból erednek”.

A lényeggel teljesen egyetértve, megfogalmazásához, kelet-közép-európai ország történéseként, talán kissé más szavakat választanánk. Mi ugyanis itt, mint érdekelt felek, nagyon figyelünk arra is, hogy alapjában véve ugyanazon fejlődés jellemzői Európa perifériáin, keleten, de északon és olykor délen is, bizonyos időbeli eltolódással és kissé más, helyi változatban bukkantak fel. Számunkra éppen ezért természetes, hogy Európában a fejlődés kissé eltérő lépcsőinek, vagyis aszinkron jelenségeinek egyidejűségével számolhatunk. S éppen ezért talán helyesebb, Európa egészét tekintve, nemcsak kortársakról és közvetlen szomszédokról beszélünk, hanem inkább arról, hogy az összehasonlítás legfőbb alapvének – akkor is, ha modellt alkotunk, vagyis az izomorfiát keressük, – az adott történelmi folyamat alapvető azonosságát tekintjük. Tehát azt, hogy az egymással összehasonlított jelenségek vagy összefüggések, ha nem is egészen kortársak és nem is közvetlenül szomszédosak, lényegében véve ugyanazon történelmi fejlődési folyamat produktumai legyenek és izomorfiájuk is ebből, és ne külsőleges, látszólagos, esetleg csak véletlen hasonlóságból következék. Összevethetjük például a feudális társadalom fejlődésének jellemzőit Franciaországban, Angliában és némi késéssel Lengyelországban. Összevethetjük a kapitalizmus elemeinek felbukkanását Angliában, majd utóbb, esetleg jóval később és más változatban, másutt. De összevethetjük egy adott időszakon belül mondjuk a fejlődés némileg más lépcsőjén mozgó francia és lengyel feudális társadalmat is, hiszen a fejlődés maga lényegében véve ugyanaz. Hozzátehetjük, hogy ha van már részleges vagy teljes modellünk a feudalizmusról és a kapitalizmusról, az absztrakció egy fokkal magasabb szintjén ezeket is össze tudjuk egymással hasonlítani, mivel ezek is egy nagy fejlődési folyamat egymást követő szakaszait tükrözik. A lehetőségek köre látszólag így bizonyos fokig korlátozott, bár gyakorlatilag még ezzel együtt is szinte kimeríthetetlen. De a modellalkotás csak ilyen összehasonlító eljárás segítségével lehet tudományosan megalapozott. Csak az így készült modell tudja az elmélet és empiria közti kapcsolatot a „különösség” szintjén megteremtteni. Ha egymástól lényegileg távolálló folyamatok produktumait próbáljuk ilyen vagy olyan különleges, látszólagos hasonlóságok alapján „összehasonlítani” valóban használható modellek helyett nagy általánosságokat kapunk, vagyis visszakanyarodunk az „időtlenítés” fent elemzett hibáihoz.

Modellen tehát a történettudományban olyan, gondolatilag kialakított, elméleti rendszert értünk, amely a múlt objektív valóságának kisebb vagy nagyobb részeit a maguk összefüggéseiben, egyszerűsítve, vizsgálati célra reprodukálja.⁸⁰ E rendszer elemei egymás-

⁸⁰ Ennek korábbi megfogalmazása: *Kosáry Domokos: A művelődéstörténet helye a történelmi szintézisben. Történelmi Szemle, 1974.*

sal, az adott összefüggések keretében, meghatározott viszonyban állnak. A modell megalkotása az összehasonlító módszer alkalmazásával, a lényeges összefüggések identifikálása és megfelelő szintű absztrakció útján történhetik, úgy, hogy hidat alkosson az elmélet és az empiria közt, mint azok összekapcsolásának és kétirányú interpretációjának eszköze. A modell tanulmányozása, az összefüggések vonalainak segítségével nemcsak rendező elvül szolgál a megalkotásakor elhagyott sok, látszólag széteső részjelenség helyére illesztéséhez, hanem a vizsgálat tárgyáról új információk szerzését is lehetővé teszi. Új információt részint azzal tud nyújtani, hogy bizonyos meglevő, de hiányos adatokból, ha azok megfelelően helyükre illenek, éppúgy következtetni enged hiányzó adatokra is, mint ahogy művészettörténészeink a faragott gótikus ablakívet adott esetben a töredékek hajlásából rekonstruálni tudják. Részint pedig azzal tud új információt nyújtani, hogy rendszerével azonnal figyelmeztet arra, hogy egyik vagy másik elemével, vagy azok meghatározott összefüggésével kapcsolatos korábbi feltételezések valahol tévesek, hiányosak, sőt azt is jelzi, hogy a megoldást milyen irányban kell keresnünk.

Néhány modell a feudalizmusról

Mindig megnyugtató azt látnunk, hogy valami új és helyes törekvés olyan elemeket bontakoztat tovább, amelyek már benne rejtettek és verifikálódtak korábbi tapasztalatainkban is. „Mindannyian modellekkel dolgoztunk, ha nem is nagyon tudatosan”⁸¹ – tekint vissza az előzményekre Fernand Braudel, mint a francia Annales-iskola élén Marc Bloch utóda –, mindjárt utalva arra, hogy elsőnek Marx alakította ki „igazi társadalmi modelleket”.⁸² Ma még persze történelemszereink modelljei – szerinte – meglehetősen kezdetlegesek és csak „ritkán jutnak el az igazi tudományos szabály szigorúságáig”. De azért többé-kevésbé mégis használhatók. E modellek végtelenül sokfélék lehetnek: egyszerűek és komplexek, kvantitatívok és kvalitatívok, statikusak és dinamikusak, mechanikaiak és statisztikaiak.⁸³ A kutatásnak azonban mindenkor újra meg újra össze kell vetnie a modellt a társadalmi realitással, szüntelen ingajáratban a kettő között. A modell így „kísérlet a struktúra megmagyarázására”, de egyben eszköz is „egy adott struktúra szilárdságának és életének ellenőrzésére, összehasonlítására, verifikálására”.⁸⁴ Éppen ezért viszont a modell érvénye csak arra az időre szól, amíg az általa reprodukált struktúra fennmarad. Ha az megváltozik, modelljét is újjal kell helyettesítenünk. Mindez azonban – teszi hozzá – csak néhány töredékes, bevezető gondolat a modell elméletéhez, amelynek kidolgozásában – szerinte – a történészeknek kell élen járniuk.⁸⁵

Maradjunk ezúttal mi is Braudel szűkebb témakörénél és próbáljuk meg, tanulságos példaként, a feudális kori és még közelebbről a feudális gazdasági struktúrák néhány újabb modelljét szemügyre venni. Választásunk nem véletlenül és nem is pusztán speciális érdeklődésből esett erre a témakörre, hanem főként azért, mivel az utóbbi évtizedekben

⁸¹ F. Braudel: i. m. 91

⁸² Uo. 80.

⁸³ Uo. 64–65.

⁸⁴ Uo. 71–72.

⁸⁵ Uo. 67.

talán éppen itt folyt történeti modellalkotás a legtevékenyebben. Ennek okát egyrészt a feudalizmus és főleg annak gazdasági problémái iránt megnőtt érdeklődésben fedezhetjük fel, amelyre alább még visszatérünk. Másrészt és még inkább pedig abban, hogy leginkább az újabb gazdaságtörténetnek sikerült felhalmoznia, a kvantitatív módszer segítségével is, a modellalkotáshoz szükséges és felhasználható eredményeket. Ez utóbbi összefüggés olykor egyéni életművekben is tükröződik: E. Labrousse, a gazdaságtörténet kvantitatív módszereinek egyik úttörője, előbb az árak és jövedelmek alakulását vizsgálta a XVIII. századi Franciaországban, azután külön az 1774–1791 közti depressziót, majd pedig ebből kiindulva kidolgozta a francia forradalom, sőt forradalmak gazdasági feltételeinek modelljét.⁸⁶

Braudelnek a II. Fülöp-kori Mediterráneumról írt, immár klasszikus munkájában⁸⁷ modellnek tekinthető, saját véleménye szerint, az itáliai városok XVI–XVIII. századi fejlődési ciklusának bemutatása, a kereskedelmi tőkefelhalmozás, vagy mint ő nevezi: *capitalisme marchand* nagyobb modelljén belül, amely persze maga is még a hagyományos, a mi szóhasználatunkkal: feudális rendszeren belül helyezkedett el. Modellnek tekinthető, valamivel tágabb, a XV. századig visszamenő időkeretben, Braudel és F. Spooner közös referátuma is az 1955-i római nemzetközi kongresszuson a nemesfémek pénzügyi és gazdasági szerepéről.⁸⁸ Ugyancsak a „kereskedő kapitalizmus” modelljét körvonalazta a XVI–XVIII. századi Nyugat-Európát, főleg Franciaországot illetően F. Mauro francia történész,⁸⁹ aki Labrousse-ék elemzéseit próbálta továbbfejleszteni. Mauro a gazdaság-szabályozó mechanizmusok három szintjét különböztette meg. Az egyik, a legfelső közülük az általános történyszerűségéké, a másik az adott gazdasági-társadalmi rendszeré, a harmadik pedig egy meghatározott struktúráé ezen belül. Ezzel alapszabályként véve azt is érzékeltette, hogy különböző szintű absztrakciókra van szükség. Tulajdonképpen modelljének fő jellemzőit pedig az alábbiakban fedezte fel: (1) a mezőgazdaság mennyiségi túlsúlya; (2) e mezőgazdaság tendenciája a stagnálásra; (3) magasfokú kommercializáció, amely nagy lehetőségeket nyújt a kereskedelemnek; (4) kereskedelmi aktivitás, amely kihat a mezőgazdasági és ipari vállalkozásokra is; (5) a kereskedelmi tőke fokozatos behatolása a termelésbe.

⁸⁶ *Ernest Labrousse*: *Esquisse du mouvement des prix- et des revenus en France au XVIIIe siècle*. I–II. Paris. 1933; *uő.*: *La crise de l'économie française à la veille de la Revolution française*. Paris. 1944; és *uő.*: *Comment naissent les révolutions?* In: *Communications. Congrès Historique de 1848*. Paris. 1948.

⁸⁷ *Fernand Braudel*: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Paris. 1949, 264.

⁸⁸ *Fernand Braudel – Frank Spooner*: *Les métaux monétaires et l'économie du XVIe siècle*. In: *Rapports au Congrès International de Rome*. IV. 233–264. Braudel egyébként néha, főleg bíráló recenzióiban, kissé talán túl tágan értelmezi a modell fogalmát. Így például szövegében a régi, feudális világ valamiféle konzervatív modelljének nevezi azt, ami inkább csak Nyugat-Európa XI–XVIII. századi világának konzervatív, kissé nosztalgikus koncepciója *Otto Brunner* munkájában: *Neue Wege der Sozialgeschichte*. Vorträge und Aufsätze. Göttingen. 1956; *vö. F. Braudel*: *Sur une conception de l'histoire sociale*. *Annales*, 1959, 308–319; és *Écrits*, 175–191.

⁸⁹ *F. Mauro*: *Pour une théorie du capitalisme commercial*. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 1955, 117–121; és *uő.*: *Théorie économique et histoire économique*. In: *Recherches et Dialogues Philosophiques et Économiques IV*. Paris. 1959, 45–75. *Cahiers de l'Institut de Science Économique Appliquée*, no. 79.

A feudalizmus gazdaságtörténete iránti érdeklődés, sajátos, de érthető módon, nagyon is mai, égető világgazdasági problémáktól kapott jelentős impulzust. Azok a közgazdászok, akik a Harmadik Világ „fejlődő”, elmaradt országainak mindinkább előtérbe jutó problémáit, nehézségeit vizsgálták, általában a „preindusztriális” társadalmak gazdaságát elemezték. De nemcsak más világrések jelenében, hanem Európa múltjában is találhatóak „preindusztriális” társadalmak, amelyek pontos tanulmányozása, a hasonló vonások miatt esetleg a jelen szempontjából is tanulságos lehet. Ezzel összefüggésben azután felbukkant a feudalizmus fogalmának térben és időben egyre szélesebb értelmezése. Egy amerikai tanulmánykötet Európán kívüli, távoli társadalmakra is kiterjesztette a feudalizmus összehasonlító vizsgálatát.⁹⁰ De lengyel marxista történészek is előadták, hogy míg a rabszolgatársadalom stádiumát, mint Grekov kimutatta Pokrovszkival szemben, nem találjuk meg előzményként mindenütt, és míg a kapitalizmus – egyszeri spontán előfordulását kivéve – a már létező kapitalizmusok nyomása alatt terjedt el a világban és nem tudják empirikusan megállapítani: elterjedt volna-e enélkül is, addig különböző társadalmakban egymástól függetlenül, külön kialakult, különböző feudalizmusokat ismerünk.⁹¹ Mi, magyar történészek pedig, nem egészen alaptalanul, például török feudalizmusról szoktunk beszélni, amely a magyar feudalizmussal való XV–XVII. századi közvetlen érintkezés hatásaitól függetlenül is létezett, és attól eltérően, olyan, kezdetlegesebb szintet képviselt, amelyen még voltak rabszolgák, és nem voltak rendi szabadságok. Mindez látszólag ellentmond fenti megállapításunknak arról, hogy lehetőleg olyan jelenségeket kell összehasonlítani, amelyek lényegében véve egyazon nagyobb történelmi folyamat megnyilvánulásai, még hozzá olyanok, amelyek időben és térben nem állnak túlságosan messze egymástól. Nézetünk szerint azonban mégsem mond ellent akkor, ha megint gondosan megkülönböztetjük egymástól az absztrakció megfelelő szintjeit. Először is a „preindusztriális” jelző magában véve csak viszonyítást fejez ki egy iparilag fejlettebb állapothoz, és nem valaminő saját, pozitív tartalmat jelöl. Jelölheti persze az európai feudális társadalmakat, amelyek a megállapított szabályok szerint összehasonlíthatók és amelyekből megfelelő absztrakciós szinten modellt alkothatunk, tudva persze, hogy e feudalizmuson belül is igen különböző fokozatok találhatóak. Jelölhet más társadalmakat is. Mindezekről megállapíthatja, hogy messziről nézve vannak esetleg olyan hasonló vonásaik, mint viszonylag fejletlen mezőgazdaság predominanciája, valamint az adott társadalmon belül a függési, alárendeltségi viszonyok ilyen vagy olyan változata. E vonások kiemelése és modellírozása azonban már csak az absztrakció olyan, magasabb szintjén történhetik, amely kiszűri a speciálisan európai vagy japán vonásokat, vagyis az emberiség történetének még szélesebb, általánosabb folyamatát veszi alapul. S még általánosabb absztrakcióra van szükség ahhoz, hogy az együttesbe bizonyos szempontokból beleérthessük a mai „preindusztriális” társadalmakat is, amelyek egyébként igen sokban különböznek is az egykori európai feudalizmustól, egyebek közt esetleg például abban is, hogy saját, belső fejlődésük nem torkollott kapitalizmusba. Amivel persze nem azt akarjuk mondani, hogy ez nem lehetséges, hanem csak azt, hogy meghatározásaink,

⁹⁰ Igaz viszont, hogy Európán kívül csak Japánban mutatott ki „igazi” feudalizmust. R. Coulborn (ed.), *Feudalism in History*. Princeton, 1956. Az összefoglaló tanulmányt a kötet szerkesztője írta e címen: *A comparative study of feudalism*. Kritikai észrevételek *O. Latimore* tollából: *Past and Present* no. 12, 1957 nov., 48–57.

⁹¹ Így *W. Kula*, alább id. munkájában, 3.

fogalmaink alkalmazásával mindenkor tekintetbe kell vennünk az absztrakció különböző szintjeit, vigyázva arra, hogy ugyanazt a fogalmat ne használjuk egyszerre több, eltérő méretű és szintű tartalom jelölésére.

E fenntartások ellenére azt kell mondanunk, hogy a mai „preindusztriális” viszonyokat elemző közgazdászok által készített modelleket nem egy esetben a történész is haszonnal tanulmányozhatja, ha közben figyel az absztrakciós szintek eltéréseire. Ezek a modellek ugyanis részint speciális módszerekkel, részint, mai társadalmakat figyelve, olyan „élő” forrásanyagokkal dolgoznak, amilyennel a történész természet szerint nem rendelkezik. S így esetleg segíthetnek a feudalizmus jobb megértésében is. Akadt francia közgazdász, aki a kvantitatív pénzelmélet verifikálását kísérte meg a mai fejletlen társadalmak vizsgálata során.⁹² A legelterjedtebb modellt viszont e téren egy angol közgazdász, W. A. Lewis dolgozta ki,⁹³ aki e társadalmak gazdasági rendszerében két szektort különböztetett meg: egy fejlődőt, kommercializáltat és egy stagnálót, hagyományosat. A kettőt szerinte egy sor társadalmi intézmény sokáig kedvezőtlen egyensúlyban tudja tartani, a fejlődés útja azonban az, hogy az első szektor végül elnyeli a másikat. E fontos megkülönböztetést, némi finomítással, átvette tőle a neves lengyel gazdaságtörténész, Witold Kula is, midőn a XVI–XVIII. századi lengyel gazdasági struktúra modelljét készítette el.⁹⁴ Kula árnyaltabbá tette Lewis kissé merev megállapításait a másik szektor által nyújtott munkaerő, valamint a mezőgazdasági kisüzem termelése kérdésében is. Ahhoz ugyanis, hogy a másik szektorban rejlő munkaerő valóban, felhasználhatóan rendelkezésre álljon, előbb az agrárnépességet erősen immobilizáló, hagyományos falusi közösségeknek is fel kell bomlaniuk, vagyis különbséget kell tennünk mobil és immobil munkaerő között. S a mezőgazdasági kisüzem sem stagnált teljesen, mint Lewis állítja, hanem csekély mértékben, néha mégis túllépte az egyszerű újratermelést és így lehetővé tett valami szerény kis emelkedést. Mindent összevéve azonban kétségtelen, hogy itt a feudális kor történése hasznosítani tudta a mai fejletlen társadalmak gazdasági modelljének bizonyos tanulságait.

Kula munkájának nem csekély pozitívuma, hogy a lengyel marxista történetírás elvi-szakmai szempontjait, amelyeket világosan, határozottan, de ugyanakkor minden dogmatizmust elutasítva képvisel, alkotó módon és magas szinten szóhoz juttatta a feudalizmusról folyó, nagy, nemzetközi tudományos párbeszédben.⁹⁵ Hiszen Mauro fent idézett XVI–XVIII. századi nyugat-európai, francia modelljének – tanulságait is felhasznál-

⁹² *Alexandre Chabert*: Structure économique et théorie monétaire. Paris. 1956.

⁹³ *W. A. Lewis*: Economic Development with Unlimited Supplies of Labour. „Manchester School”, May 1954, 139–191; és *uő.*: Theory of Economic Growth. London 1955. Vö. *P. T. Bauer*: Lewis' Theory of Economic Growth. American Economic Review, 1956, 632–641.

⁹⁴ *Witold Kula*: Théorie économique du système féodal. Pour un modèle de l'économie polonaise, 16e–18e siècles. Paris. 1970. A könyv első, lengyel változata: Teoria ekonomiczna feudalizmu. Warszawa. 1963.

⁹⁵ *W. Kula*: i. m. (1970), 4 szerint a szovjet történészeknek az ötvenes években folytatott, idevágó vitái, amelyek sztálini „útmutatások” nyomán a feudalizmus „alaptörvényét” próbálták megkeresni, e téves kiindulásuk ellenére is hoztak bizonyos eredményeket, – mint ahogy Kolumbusz is hibás földrajzi elképzelésből indult ki, de mégis a valódi Amerikát fedezte fel. Kula szövegét azonban itt ki kell egészítenünk a szovjet szakirodalomnak legalább néhány olyan újabb figyelemreméltó termékével, amelyet alább, a 105. jegyzetben idézünk.

nálva – mintegy kelet-európai megfelelőjét, vagy mondjuk így: kontrasztját készítette el, kiegészítésül ahhoz a képhez, amelyet a történetírásnak az egykorú európai gazdaság egészéről kell nyújtania. A francia Annales-iskolához fűződő kapcsolatain túlmenően az eredményei által kiváltott érdeklődést is jelezte, hogy könyvének átdolgozott, francia kiadása Párizsban, Braudel előszavával látott napvilágot. Braudel kiemelte a vállalkozás fontosságát. A gazdaságtörténet – mondotta – csak úgy válhatik igazán érthetővé, ha az egymást követő gazdasági rendszerekről sorra ilyen, minél pontosabb modellekkel rendelkezünk, amelyek időben és térben reálisan meghatározottak és jól megalapozottak. Persze Kula valóban csak a lengyel viszonyok konkrét elemzését végezte el, egy rövid utalásban további vizsgálatokra bízva annak megállapítását, hogy eredményei mennyiben alkalmazhatók például Magyarországra, vagy esetleg Oroszországra is. Bizonyos azonban, hogy az ő részletes okfejtése segítséget nyújt az egykorú Kelet-Közép-Európa valamivel általánosabb modelljének kidolgozásához is.

Kula a lengyel modell segítségével a feudalizmus gazdasági rendszerének általános „teóriáját” akarta megközelíteni. Mi inkább különböző méretű és szintű modellekről beszélünk mindkét esetben. Egy-egy gazdasági rendszer „teóriájának”, Kula szerint, azokat a törvényszerűségeket kell meghatároznia, amelyek a termelési többlet arányát (termelőerők) és felhasználását (elosztás, fogyasztás, beruházás) szabályozzák, még pedig egyrészt a „rövid lejáratú dinamika” (népesség változása, háborúk stb.), másrészt a „hosszú időtartamú dinamika” feltételeinek megfelelően.⁹⁶ Ez áll a feudalizmus esetére is s így ehhez igazodik a könyv szerkezete. A feudalizmus, Kula meghatározása szerint, olyan, „főleg agrár-jellegű, közepes termelőerőkkel rendelkező, gyengén kommercializált, korporatív társadalmi-gazdasági rendszer, amelyben a nagybirtok az alapvető termelési egység: a paraszti kisüzemek, amelyek azt körülvesszik, neki vannak alárendelve gazdaságilag és jogilag”. A XVI–XVIII. századi lengyel modell főbb jellemzőit pedig Kula az alábbiakban adja meg: (1) a mezőgazdaság nyomasztó túlsúlya; (2) az a tény, hogy a föld nem árucikk, – főleg a nemesség földtulajdon-monopóliuma miatt, de részben azért is, mivel a kamat a mezőgazdaság jövedelméhez képest túl magas; (3) a mezőgazdaság termelőerőinek megoszlása a falu és az úri majorság között; (4) a társadalmi és földrajzi mobilitást (főleg a parasztokét) gátló, intézményes akadályok (jobbágyság); (5) a parasztok kötelezettsége súlyos szolgáltatásokra, robotra; (6) a kézműves és ipari termelésnek részint a nagybirtok, részint a korporatív testületek (céhek) keretében folytatódása; (7) olyan jogi megszorítások hiánya, amelyek a nemesség gazdasági döntéseinek szabadságát korlátozzák; (8) a nemesség törekvése luxuscikkek fogyasztására; (9) gazdaságilag fejlettebb országok létezése közlekedési szempontból elérhető távolságban Lengyelországtól; (10) minden állami beavatkozás (protekcionista vám stb.) hiánya a gazdasági életben. Kula hozzáteszi, hogy a sort persze még folytatni lehetne, további feltételekkel, amelyek azonban szerinte éppúgy nem módosítanak már a modellen, mint ahogy olyan mozzanatok külön megemlítése sem, mint a városok földbirtoka vagy a jobbágytalan kiskemesség, és, kivételként, szabad parasztok léte volt.⁹⁷

Nem szükséges itt részletesen végigkísérnünk annak igen tanulságos vizsgálatát a könyvben, hogy e kereten belül a gazdasági élet miként működött. Messzemenően

⁹⁶ Uo. 5.

⁹⁷ Uo. 14–15.

elismerjük az elemzés minden pozitívumát. Végül is azonban egyre nő valamilyen hiányérzetünk. Ez a modell ugyanis így kissé statikusnak tűnik. A történésznek persze, tudjuk, nem könnyű „dinamikus” mozgó modellt alkotnia. De a tényezők, a tendenciák mozgását és az állapotok változását, időben egymást követő metszetek készítésével is, valamennyire mégis jelezni tudja. Igaz, a XVI–XVIII. századi lengyel viszonyokat tekintve itt sok tekintetben persze maga az eredeti valóság is stagnálónak tűnik. De talán mégsem ennyire. S bár hosszú életűnek bizonyult, mégis csak végetért, sőt valahogy létre is jött, méghozzá egy már kialakult feudalizmuson belül. A feudális gazdasági rendszer Lengyelországban sem a XVI. században alakult ki, hanem jóval korábban. Már évszázadok óta fennállt, midőn a XV–XVI. század fordulóján, bizonyos fokig módosulva új szakaszba lépett, abba, amelyet a magyar gazdaságtörténészek kutatásai alapján a kelet-európai „elkanyarodással” összefüggő, az itt élő népek történetébe külön beiktatódó késő feudalizmusnak nevezünk.⁹⁸ Kula modellje tehát a lengyel késő feudalizmus gazdasági rendszerét rekonstruálja, de nem vizsgálja közelebbről, hogy ebben az előző, ugyancsak feudális struktúra milyen tényezők hatására, milyen feltételek közt, mennyiben módosult. Vagyis alapjában véve a keletkezéskor figyelmen kívül hagyja a feltételek megváltozásával, az elmozdulással kapcsolatos kérdéseket. Pedig ha figyelembe vesszük a gazdasági kapcsolatok megerősödését a kontinens nyugati és valamivel elmaradottabb keleti részei közt, azt a megkísértő vonzást, amelyet az iparilag valamivel fejlettebb országok piaca a keleti agrárszágok kivitelére gyakorolt, és amelyet ez utóbbiakban, az akkori erőviszonyok közt, érthető módon elsősorban a feudális birtokosok tudtak kihasználni, akkor máris felfedezhetjük azt a tényezőt: a külső piacot, az európai gazdaság egészén belül, amelynek kibontakozása, majd további alakulása a nyugat-keleti egyenlőtlen munkamegosztás és egyben a lengyel modell sorsára is kihatott. Elég a XVI. század agrárkonjunktúrájára, a magas terményárakra, vagyis a lengyel export jövedelmezőségére utalnunk, azután a XVII. század nagy depressziójára, amelyből csak a XVIII. század hoz majd lassú felemelkedést. E faktor szerepe egészen 1806-ig kimutatható, midőn végül, Kula megállapítása szerint,⁹⁹ a napóleoni kontinentális zárlat következtében — legalábbis Anglia vonatkozásában — megszakadt és régi formában 1815 után sem állt helyre többé, különféle okokból, amelyek közt a Kula által említett angol gabonavám, meg az orosz, majd amerikai gabona versenye mellett az első időköt illetően a francia háborúkat követő agrárválságot is megemlítenénk.

A könyv első kiadásának egyik gazdaságtörténész-bírálója azt hiányolta, hogy Kula nem mutatja meg eléggé az új elemek felbukkanását, növekedését a hagyományos rendszeren belül, vagyis azt, hogy a modell így tulajdonképpen sehová sem vezet.¹⁰⁰ A francia változat e kérdéssel, regisztrálva a bírálatot, már valamivel bővebben foglalkozik. Tíz újabb pontban foglalja össze, hogy a XIX. század közepén — még mindig a feudalizmuson belül — miben különböztek már a lengyel gazdasági viszonyok a korábbi, XVIII. századi

⁹⁸ Vö. Pach Zsigmond Pál: *A nyugateurópai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVIII. században*. Bp. 1963.

⁹⁹ W. Kula: i. m. 144.

¹⁰⁰ A. Mączak: *O przydatności modeli ekonomicznych na przykładzie wiejszej gospodarki feudalnej* (= A gazdasági modellek hasznáról: a feudális mezőgazdaság példája). Kwartalnik Historyczny, 1963.

modelltől. Ilyen különbség például, hogy a XVIII. század végéig a nemesség gazdasági tevékenysége során minden pénzkidást kerülni igyekezett, – most már viszont beruházásokra kölcsönt is felvett. Vagyis a birtok értéke a XVIII. század végéig méreteivel állt arányban, – most már inkább a beruházásokkal, annyira, hogy a földesúr hajlandó inkább egy részt eladni, ha a kapott összegből a megmaradt részt modernizálni tudja. Azután: a XVIII. század végéig a bérmunka viszonylag drága volt, a XIX. század közepére viszont olcsó lett Lengyelországban. A sor persze még folytatható. Kula szerint azonban a kutatás jelen helyzetében még nem lehet pontosan megállapítani, hogy ezek az egymással összefüggő változások milyen tényezők hatására, mikor, milyen sorrendben következtek be. Csak annyi bizonyos, hogy nagyjából 1780-1850 között történt a fordulat.¹⁰¹

Ami a kérdés lényegét illeti, Kula kifejti, hogy egy adott rendszer gazdasági modellje tulajdonképpen olyan, egymással összefüggő egyenletek rendszere, amelyek paramétereiből, függő és független változókból indulnak ki. A paraméterek ismeretében az egyenletek segítségével le tudjuk vezetni minden független változónál a függő változókat. Nyilvánvaló azonban, hogy a rendszer működése, kumulatív hatásával, fokozatos változást idéz elő a paraméterekben. Egyenlet-rendszerünk addig marad érvényes, amíg a paraméterek lényegileg változatlanok maradnak, illetve csak oly kis mértékben mozdulnak el, hogy az rugalmasságukat még nem feszíti túl. Így például a XVI–XVIII. századi Lengyelországban a birtokos, mint láttuk, nem vett fel beruházásra kölcsönt, mivel a kamat – ha változott is – drágább volt, mint amit a birtok hozhatott. A modellben azonban az a tendencia is benne rejtett, hogy a birtok jövedelmezőségének viszonylagos állandóságával szemben a kamat végül csökkenni fog. Ez a két trend valamivel 1825 után metszette egymást. Ezzel a paraméter már túl nagyot változott, s ez a modell szerkezetét is kikezdte. De hasonló metszőpontot kapunk akkor, ha a munkaerő kérdését vesszük szemügyre. A XVI–XVIII. századi modell szerint a nagybirtok azért jövedelmező, mert ingyen munkaerővel, robottal dolgozik; ha bérmunkával dolgoznék, nem volna rentábilis. Midőn azonban az olcsó munkaerő megjelenik, át lehet térni annak egyébként is korszerűbb, kifizetődőbb alkalmazására. Ez is azt jelenti, hogy a modell megváltozik.¹⁰²

A gazdasági jelenségek variabilitása részben csak véletlen ingadozást, részben azonban kumulálódást, tendenciát rejt magában, amely hosszú időtartamon át érvényesül. A fejletlen gazdasági rendszerekben elsősorban a rövidlejárátú „eredmények” (jó termés stb.) mutatnak szembetűnő ingadozást, a lassú, kumulatív tendencia sokkal kevésbé észrevehető. Látnunk kell azonban, hogy az egyszerű konjunkturális – pozitív vagy negatív – jelenségek is csak részben állnak reverzibilis mozzanatokból (pl. hogy rossz évek után helyreáll a normális termelés); részben van kumulatív, irreverzibilis hatásuk is, mint ahogy a rossz évek, Labrousse szerint, Franciaországban mindig növelték a feudális járadékot. Az irreverzibilis elemek felhalmozódása így végső fokon magától is megváltoztatja a struktúrát, amelynek helyén új keletkezik s arról új modellt kell készítenünk.

E felfogás szerint tehát – folytatja Kula¹⁰³ – az ideális modellnek tartalmaznia kellene a rendszer azon elemeit is, amelyek végül a rendszer felszámolására fognak vezetni. Sajat, lengyel modelljét illetően azonban ennek lehetőségét kissé kétségesnek

¹⁰¹ W. Kula: i. m. 138–140.

¹⁰² Uo. 141–143.

¹⁰³ Uo. 144–146.

tartja. Először is azért, mivel úgy látja, hogy a régi rendszer letűntét alapján véve olyan külső tényezők idézték elő, amelyek a modellben nem voltak előreláthatók: az agrártermények külföldi piacának elzáródása és a nyugati ipari forradalom.

Az 1820–1860 közti időszakot már kétségtelenül a kapitalizmus feltételeinek kialakulása jellemzi. De mennyiben a régi modellnek valaminő spontán továbbfejlődésé-ként? Vajon a régi modell – még mindig Kula szerint –, ha tovább funkcionálhat s ha közbe nem lépnek külső tényezők, magától is elvezetett volna Lengyelországban a kapitalizmushoz? Általában: a kapitalizmus, az ipari forradalom, amely Angliában született, kialakulhatott spontán módon, az első kapitalizmus növekvő nyomása nélkül más-hol is?

A kérdésre visszhang ezúttal magyar oldalról érkezett. Makkai László legutóbb egy nagyvonalú és érdekes tanulmányban¹⁰⁴ körvonalazta az európai feudalizmus modelljét, különös tekintettel éppen azokra az eleve benne rejlő tendenciákra, amelyeknek a kapitalizmushoz kellett vezetniök. Pedig ő a feudalizmusnak nemcsak késői szakaszáról, hanem elsősorban éppen kialakulásáról beszél. Arról az első időszakról, amelyben – mint a francia G. Duby nyomán¹⁰⁵ megállapítja – az új földesuraság kialakulása és ket-tős = gazdasági és politikai hatalomátvétele, a „feudális struktúrák létrehozása” az antik világ lehanyaglása után végbement. Vagyis arról, amely az eljövendő kapitalizmustól legtávolabb eső állomása volt a feudalizmus hosszú történetének. Makkai ennek ellenére úgy látja, hogy megalkothatjuk az európai feudalizmus „olyan modelljét, amelyben uralkodó momentumoknak a kapitalizmus felé mutató tendenciákat tekintjük”. – „Min-den olyan momentum, amely a tendenciákat gátolja vagy azokkal egyenesen szembe-for-dul, kívül kerül a modellen, azzal a feltételezéssel, hogy egy más, az európai feudalizmust megelőző modellből származik, az európai feudalizmus fejlődésébe bekapcsolódó társadal-mak hozománya.” Vagyis alapjában véve a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődése is, Európa nyugati és keleti része közt, a feudalizmuson át ezekre az „eredeti jellegzetességekre” mennek vissza. „Végső fokon” ezek a lemaradás forrásai.

Makkai szerint ugyanis a feudalizmus igazi, „tisztá” modellje, amely leginkább tartalmazza a kapitalizmus felé vezető tendenciát, az „antik” és a „barbár” elemek találkozásából és megfelelő arányú vegyülékéből keletkezett. Ahol a keveredési arány nem volt egészen megfelelő, mert túl sok vagy túl kevés volt akár az antik, akár a barbár alkotóelem, ott, ennek következtében, a feudalizmus modelljét már kezdettől fogva nem „tisztá”, hanem többé-kevésbé torzult forma jellemezte s így a benne rejlő, kapitalista irányú tendencia is lefékeződött.

¹⁰⁴ Makkai László: Feudalizmus és eredeti jellegzetességek Európában. Történelmi Szemle, 1976. 257–277 és kny. Bp. 1976.

¹⁰⁵ G. Duby: Guerriers et paysans, VII–XIIe siècle. Premier essor de l'économie européenne. Paris. 1973. Figyelmet érdemel azonban itt a feudalizmus keletkezéséről és tipológiájáról szóló és az antik elem szerepét is érdemben mérlegelő, újabb szovjet irodalom is: Z. V. Oudaltzova–E. V. Goutnova: La genèse du féodalisme dans les pays d'Europe. Moscou 1970., XIII. Congrès International des Sciences Historiques (irodalommal) és a kialakulás tényezőin túlmenően a „területi kontaktuszónák” szerepét is vizsgálva uők.: Z. V. Udal'cova–E. V. Gutnova: K voproszu o tipologii feodalizma v Zapadnoj i Jugo-Vosztocnoj Evrope. Jugo-Vosztocsnaja Evropa v époihu feodalizma. Kisinev 1973., 12–23. E tanulmányokra és eredményeikre Bartha Antal volt szíves figyelmemet felhívni.

Nem szükséges itt részletesen nyomon kísérnünk a szerző nagy elméiell felépített okfejtését. S lényegében véve el is fogadhatjuk belőle azt, hogy az európai feudalizmus modelljében valóban benne van az önmaga túlhaladásához, a kapitalizmushoz vezető, eleinte rejtett, utóbb megerősödő tendencia, sőt azt is, hogy az antik elem megléte, aránya már az indulásnál befolyásolta a modell alakulását. Makkai álláspontját csak abban nem tudjuk osztani, hogy ő ezt a tendenciát olyan eleve beprogramozott, változhatatlan menetű tendenciának tekinti, amely más, külső tényezőktől nem befolyásolva csak a maga menetrendjét követi. Kula statikus modelljét, végein a kérdőjelekkel, most, másik véglétként, így követi a vas-fátumként eleve elrendeltetett, predestinációs modell.

Nézzük meg ugyanis Európa nyugati részét. Makkai szerint a „tisztá” feudális modell szülőföldje a „Karoling-birodalom francia-német törzsterülete” volt, itt volt az összeolvadó két elem aránya a legjobb, itt figyelhető meg leginkább „a modellban foglalt tendencia kibontakozása”. A valóságban azonban, mint közismert, a kapitalista fejlődés élére mégsem ez került, hanem Németalföld nyomán, azt is megelőzve Anglia, amely a középkorban, mint ismeretes, Európa kissé elmaradt és félreeső peremvidékei közé tartozott. Makkai e nyilvánvaló ellentmondást úgy próbálja feloldani, hogy bizonyos szabad paraszti elemek továbbélésére utal. Ez azonban igen kevésbé meggyőző. Szabad parasztok voltak például Tirolban is. Az angol kapitalizmus látványos nekilendülésének, az angol feudális modellben rejlő — és francia-német megfelelőjénél esetleg, ha igaz, gyengébb — kapitalista tendencia ily mértékű felgyorsulásának magyarázatát alighanem inkább más, világszerte tényezők hatásában kell keresnünk. De térjünk át Európa keletére, közelebről Magyarországra. A hazai kapitalizmus késői, hiányos kibontakozását, a lemaradást történetírásunk, nemesi eredetű magyarázattal, jóideig a XVIII. századi osztrák „gyarmati” gazdaságpolitikára vezette vissza. Erről azonban a közelebbi vizsgálat során kitűnt, hogy minden alárendelő igyekezet mellett sem fojthatta meg azt a magyar manufaktúra-ipart, amely a valóságban korábban nem létezett, hanem éppen ezután kezdett nagy nehezen kibontakozni. Így hát a lényeges okot időben valamivel hátrább kellett keresnünk. S ezt meg is találtuk a késő feudális „elkanyarodásban”, a második jobbágyság rendszerében, amely a XVI. század elejétől kezdett kibontakozni. Persze mint láttuk, bizonyos fokú fejlődési egyenlőtlenséget, már előzőleg, ez a magyarázat is feltételezett. Most azonban Makkai új magyarázata nemcsak még egy pár évszázaddal korábban próbálja a döntő okot felfedezni, hanem egyszersmind azt is felteszi, hogy a modellben eleve, a hazai feudalizmus kezdete óta benne rejlő tendencián, a maga születési hibáival, alapjában véve semmi további fejlemény lényegesen nem változtathatott. Adataink azonban arra vallanak, hogy például a XIII–XIV. században meggyorsult, a XVI–XVII. században pedig lelassult, vagy éppen visszaesett a fejlődés! Mégsem volt hát elkanyarodás, második jobbágyság, vagy pedig a XVI. századi agrárkonjunktúra és a nyugat–kelet közti egyenlőtlen munkamegosztás is, mint magban az eljövendő alfafa, a modellben eleve benne volt? Vajon XIX. századi gazdasági lemaradtságunk, a hazai kapitalizmus késése akkor dőlt volna el egyszersmindenkorra, végleg, fátumszerűen, midőn őseink, nem bírván megszerezni a több antik elemmel kecsegtető Lombardiát, visszafordultak és jobb híján, időszámításunk 900. esztendejében, elfoglalták a szerényebb Pannóniát, vagyis a Dunántúlt? Vajon a történelem ellentmondásos, fékező-gyorsító tendenciái, bonyolult kölcsönhatásai ezer éven át a pusztá külső dekoráció szerepét vitték csupán, amely az eleve elrendeléken mitsem változtathatott?

Példáinkat a feudális kori gazdasági modellek közül válogattuk itt. Lényegében véve Makkai modellje is ezek közé sorolható, bár ő bizonyos fokig figyelembe vesz más, szélesebb összefüggéseket is. Sőt röviden, de találóan, arra is utal, hogy a feudalizmusnak „tisztán gazdasági vagy tisztán politikai modellizálásból” olykor félreértések származhatnak. Ez kétségtelen. Azt is hozzátehetjük, hogy tapasztalatunk szerint a leghasználhatóbb modellek éppen azok, amelyek nem pusztán a gazdasági vagy a politikai szférára korlátozódnak, hanem bizonyos gazdasági, társadalmi, politikai vagy éppen művelődési jelenségek egymással való, meghatározott összefüggéseit rekonstruálják. Így saját munkánk során, hogy csak egy példát idézzünk, igen tanulságosnak találtuk a XVIII. századi lengyel és magyar nemesi-rendi struktúrák, a sokban hasonló késő feudális gazdasági-társadalmi viszonyok, valamint bizonyos, ugyancsak hasonló politikai és kulturális törekvések összehasonlító vizsgálatát. Ennek eredményeként ugyanis körvonalazni tudtuk a kelet-közép-európai felvilágosult rendiség politikai modelljét, nemcsak Lengyelországban, hanem, a lengyel párhuzam segítségével, Magyarországon is, ahol erről adataink, a felvilágosult abszolútizmus uralmából érthetően, szórványosabban maradtak.¹⁰⁶

Gondolati kísérlet és modell

Még egy kérdésünk hátra van, amely azonban látszólag egy kézlegyintéssel elintézhető. Igaz ugyanis az egyik oldalon, hogy Štöff szerint a gondolati modellel kísérlet is végezhető.¹⁰⁷ A másik oldalon azonban tudjuk, hogy a történelem irreverzibilis, vele kísérletezni nem lehet.

Valóban nem lehet. A történelmi modellel sem úgy, mint a fizikában vagy a kémiában. Kérdés azonban, hogy nem lehet-e, sőt kell-e bizonyos korlátok között, szigorított szabályok szerint. Ha ugyanis például azt vizsgáljuk, hogy Kula fent idézett lengyel feudális gazdasági modellje időben előre vagy hátra meddig illik a viszonyokra, vajon nem valami kísérlet-félét végzünk? Néha még az is előfordulhat, hogy szinte kísérleti megfigyeléssel ellenőrizhető: miként viselkedik két, alapvetően hasonló modell, amely tulajdonképpen egy magasabb modell két helyi változataként is felfogható, eltérő külső behatások között. Ismét a lengyel és magyar felvilágosult rendiségre gondolunk. A két modell-változat hasonlóságát ugyanis alapvetően a késő feudális nemesi-rendi struktúráké idézte elő. A lényeges különbség viszont helyzetükben az volt, hogy a magyar modell esetében a fő külső hatóerő, a Habsburg felvilágosult abszolútizmus, fel akarta számolni a hagyományos rendi politikai struktúrát és ideológiát. A lengyel esetében pedig a fő külső hatóerő, az orosz cári hatalom, éppen ellenkezőleg, konzerválni akarta ezt a rendi struktúrát és a velejáró, hagyományos anarchiát. Talán ennyi is elég, pedig kereshetnénk többet is, ahhoz, hogy ne elégedjünk meg, válaszként, a türelmetlen kézlegyintéssel, hanem szenteljünk némi figyelmet a gondolati kísérlet feltételeinek és szabályainak a történelmi modell esetében is.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Kosáry Domokos: Felvilágosult abszolútizmus – felvilágosult rendiség. Történelmi Szemle, 1976, 675–720.

¹⁰⁷ V. A. Štöff: i. m. 239–240.

¹⁰⁸ Vág Ottó: A neveléstörténet néhány elméleti kérdése. Bp. 1969, 56–58. A modellalkotás, kísérletezés bevezetését ajánlja, sőt a szóbeli fogalmazás pontatlansága miatt „sémák” (körök, négyze-

A gondolati kísérlet Štöff szerint szubjektív annyiban, hogy a kutató gondolataiban megy végbe. De mégis van, lehet objektív tartalma is, akkor, ha eszköze valóban szabályszerűen megalkotott gondolati modellt, és ha szüntelen figyelembe veszi, egyik oldalon, a szaktudomány empiriáját, illetve az elmélet általános törvényszerűségeit a másikon. A művelet során tehát szerinte először jön (1) a gondolati modell megfelelő kialakítása; ezt követi (2) azon feltételek gondolati, idealizált felépítése, amelyek a modellre hatnak; továbbá (3) a feltételek lehetséges behatásainak és azok várható következményeinek tudatos és tervszerű, kombinatív végiggondolása, mégpedig úgy, hogy itt (4) közben az egész műveleten át pontosan figyelembe vesszük mind a megfelelő szaktudomány tényanyagát, mind az elméletet, minden megalapozatlan fantáziálás és önkényeskedés elkerülése érdekében.¹⁰⁹

Ha mindezt következményeivel együtt végiggondoljuk, történeti vonatkozásban, kiderül, hogy az utolsónak látszó forduló után egy még messzebb, túlzottan is messze vezető út visz tovább a determináltság, valószínűség és véletlen problémájához a történelemben. A feltételek, hatásuk és elképzelhető következményeik kombinatív elemzése visszamenőleg, a múltra vonatkoztatva ugyanis végső fokon elkerülhetetlenül ahhoz a kérdéshez vezet, hogy mindennek, ami történt, kikerülhetetlenül, pontosan úgy kellett-e történnie, vagy pedig voltak esetleg, szűk vagy kevésbé szűk határok közt, bizonyos alternatív lehetőségek is. S ideérve már nem is csak arról kell döntenünk, hogy mi magunk neki merjünk-e vágni a történeti modellel való „kísérletezésnek”, hanem sokkal inkább arról, hogy miként foglaljuk állást egy meglehetősen elterjedt szokással kapcsolatban. Világosan kell ugyanis látnunk, hogy a múlttal való visszamenőleges „kísérletezés”, sőt nemegyszer kalandos játék az „alternatívákkal”, papíron, fekete betűkkel, tőlünk függetlenül is régóta folyik. A kérdés csak az, hogy kell-e, lehet-e, mint ráolvasás az orvostudománnyal, vagy mágiát a természettudománnyal, ezt a hajlamot meg a történettudománnyal valahogy megszüntetni, szublimálni, tudatosan jobb mederbe terelni. Ne bízzuk el túlságosan magunkat: megalapozatlan történeti kísérletezések több-kevesebb nyomával, nyilvánvaló elvi-szakmai hiányosságok következményeként, olykor a szakirodalom határmezsgyéin is találkozunk. Olyan elképzelésekben, mint hogy a mohácsi csata mintegy félreértésen alapult, hiszen a magyar-török viszonyoknak állítólag volt egy békés – alávétettség nélküli – alternatívája is; hogy a késő feudalizmus rendszerén belül is volt lehetőség, hajdúszabadságok megadása útján, a jobbágyságból kivezető, szabad paraszti út szélessé nyitására, – holott éppen Kula-féle, fenti modellből is nyilvánvaló, hogy a feudális nagybirtok az adott gazdasági feltételek közt bémunkával sem, hanem legnagyobb részben csak ingyen jobbágyrobottal működhetett, és hogy a hajdúszabadság csak kivétel maradhatott, amely egyébként sem függetlenítette a feudalizmustól a szabad, kiváltságos elemeket, ellenkezőleg, betagolta őket a kiváltságosak legalsó rétegébe. Ilyen téves alternatíva-keresés annak feltételezése is, hogy a 48-as szabadságharc elbukása nélkül a korábbi falusi fonó-szövő iparból angol színvonalú textilipar nőhetett volna ki. Az

tek) alkalmazását, sőt végső fokon a „matematikai modellezés” bevezetését is a neveléstörténetben és általában a „történeti tudományokban”. A javaslat utóbbi részével kapcsolatos, nagy fenntartásainktól eltekintve, magát a modellalkotás felvetését helyesnek tartanánk, ha bővebb kifejtéssel, konkrét történeti példákkal párosulna.

¹⁰⁹ V. A. Štöff: i. m. 241–244.

Annales-iskola francia gazdaságtörténészei, midőn az 1968-as budapesti konferencia alkalmával ezt a feltevést megemlítettük nekik, első pillanatra szinte el sem akarták hinni, hogy komolyan beszélünk. A többi példát, pedig van még, nem kevés, hagyjuk el, a nevekkel, címekkel együtt, mivel nem hibák vadászatával, hanem bizonyos módszertani tanulságok keresésével foglalkozunk.

Ilyen körülmények között talán ajánlatos lesz a gondolati modellel való „kísérletezés” műveleti szabályait a történeti modell esetében még egy ötödik, lényeges ponttal megtoldanunk. Valahogy így: minden kimutatható, jelentősebb tendenciának, összehasonlításként, fel kell mérnünk valószínűségi arányát. A történelem ugyanis különböző, gyakran egymásnak ellentmondó tendenciákkal dolgozik. Ezek többféle lehetőséget, de rendszert erősen eltérő valószínűségeket képviselnek. A történelem pedig általában a legnagyobb valószínűség irányában halad. Még pontosabban: olyan irányban, amely különböző tendenciák eredője, és amelyben legnagyobb valószínűséggel a legerősebb tendencia érvényesül. Ezzel válaszolhatunk a determináltság, a mozgás és a küzdelem lehetőségei, valamint az esetleges alternatívák kérdésére is. Valódi alternatívákról, mint egyenlő lehetőségekről, külön jelölés nélkül, csak egyenlő valószínűségek esetén beszélhetnénk, — minden más esetben az „alternatíva” mellőzhetetlen tartozéka a valószínűség arányának jelölése is. Ha erre nem vagyunk képesek, ne próbáljunk „kísérletezni”.

A történeti modellt, összhangban a szakirodalommal, gondolati modellnek neveztük. Nyilvánvalóan az is. De vajon a gondolati modellel való „kísérletezés” csak egy szál kutató saját gondolatvilágában folyik, úgy, hogy szabályainak megtartását csak ő maga, gondolatban ellenőrzi és így a végeredményt, mely elének kerül, ki tudja, mennyi szubjektív elem: tévedés, elfogultság torzítja el? Hiszen a modellt is, a „kísérletezés” lefolyását is egészében papírra vetjük, leírjuk, sőt esetleg diagrammokkal is kísérjük. Így tehát eljárásunkat, midőn nyilvánosságra hozzuk, minden hozzáértő kutató, bármelyik szakember lépésről-lépésre végigkísérheti, ellenőrizheti és tetszés szerint megismételheti. S ily módon éppúgy kiszűrheti az esetleges tévedéseket, szubjektív hibákat, mint esetleg történeti irodalmunk más termékeiből. A történeti modell tehát innen nézve olyan gondolati modell, amelynek szabályszerű felépítése és működtetése, az általa végezhető „kísérleti” eljárással együtt, — s ehhez a tendenciák valószínűségi arányának jelzése is elengedhetetlenül hozzátartozik, — írásban rögzítve, elvben az egész szaktudomány által, akárhány kutató ismételt gondolati eljárásával, akkor vagy utóbb, bármikor ellenőrizhető.